

Національна академія наук України
Інститут історії України

Віктор ГОРОБЕЦЬ

**ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ
Й ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ
ВІДНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ
ПО ЗАВЕРШЕННЮ РУЇНИ
(остання чверть XVII – початок XVIII ст.)**

Лекція

Київ – 2025

УДК

Підготовлено у межах бюджетної програми «Збереження і відновлення соціогуманітарної сфери України в умовах війни та повоєнних викликів» на 2025–2026 рр. (КПКВК 6541230)

Горобець В.

Економічні, соціальні й політичні аспекти відновлення козацької України по завершенню Руїни (остання чверть XVII – початок XVIII ст.): лекція / За ред. В. Смолія. Текст. дані. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2025. 52 с. Об'єм даних 1,7 Mb. Режим доступу: URL: <http://resource.history.org.ua/item/0018968>

Аналізуються характер та складові стабілізації суспільно-політичної ситуації в козацькій Україні як передумови відновлення та розвитку Гетьманату в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. Зокрема, встановлюються впливи чинників зовнішньополітичного плану на стабільність в Україні, і реконструюються способи нівелювання гетьманським урядом можливих деструктивних наслідків зовнішнього впливу через відповідні політико-правові ініціативи. У контексті аналізу іманентних внутрішньо українських обставин стабілізаційних заходів гетьманського уряду детально розглядаються політичні кроки щодо розвитку ранньомодерної станової демократії, реанімації у свідомості козацької еліти цінності колективної волі Війська Запорозького як імперативної норми ухвалення важливих державних рішень і подолання руйнівної дії охлократичних настроїв. З'ясовується логіка дій гетьманського уряду у царині економічної політики, насамперед встановлення нових поземельних відносин, а також – формування нових соціальних відносин.

Для науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби.

© Інститут історії України
НАН України, 2025
© Горобець В.М., текст,
2025
© Смолій В.А., наукове
редагування, 2025

З М І С Т

Революція-«Руїна»-стабілізація: термінологія та динаміка історичного процесу	4
Політико-правові підстави стабілізації Української держави: зовнішньополітичний аспект.....	8
Виклики для політичної стабілізації Гетьманату: контекст внутрішній.....	12
Гетьман як верховний арбітр.....	24
Алгоритм реалізації реформаторських ініціатив гетьманського уряду	31
Економічні та соціальні передумови стабілізаційних процесів.....	37
Висновки	46
<i>References</i>	49
<i>Summary</i>	51

Революція-«Руїна»-стабілізація: термінологія та динаміка історичного процесу

В історії практично кожного народу, представленого на сучасній мапі континенту, мали місце події та історичні процеси, наслідки яких проявились у різкому та докорінному зламі усталеного перед тим традиційного плину суспільного життя і, відповідно, формуванні принципово нової структури організації соціуму, відмінного характеру взаємин у царині соціальних, господарських, правових відносин тощо. Інтелектуали маркують такі процеси як «сплески цивілізаційної суб'єктності» народів (С. Пирожков, Н. Хамітов), й особливо багатими на них була доба раннього модерну – часи переходу від середньовіччя до нового часу, коли в «ритмах прискорення, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися в усі сфери суспільного буття» (В. Смолій) Європа набувала принципово нового, модерного характеру. В окремих випадках вплив таких «сплесків» у довгостроковій перспективі був настільки потужним, що це дозволяє говорити про них як про такі, що, власне, і сформували модерні політичні нації, держави, світоглядні уявлення й ментальні соціально-психологічні настанови народів.

В історії ранньомодерної України на статус однієї з таких визначальної віх цілком заслужено претендує Українська революція середини XVII ст. Адже вона не лише сепарувала значну частину Русі від Речі Посполитої. Закладений у революційному виступі середини XVII ст. потенціалізм був надзвичайно потужним. Революція надала Україні засадничо нової політичної суб'єктності, а пізніші рефлексії інтелектуалів над революційним досвідом кардинально трансформували соціокультурні та світоглядні уявлення українського народу, стали підґрунтям для формування модерної, європейська за своєю суттю – українська нація.

Водночас дослідники відзначають, що розвиток «будь-яких потенцій особистості й суспільства може бути не лише неефективним, а й небезпечним», якщо мова йде про розвиток деструктивних проявів людського буття. А «культурні архетипи українського народу, як і будь-якого іншого народу, можуть мати не лише конструктивні, а й деструктивні, спотворені прояви». Зокрема це стосується персоналізму українців – ментального

прояву, що забезпечує здатність «об'єднуватися в спільноту, не втрачаючи особистісну своєрідність» й уникаючи «гену імперськості», але який «за певною межею, в умовах спотворення суспільного договору, деформацій віри у спільне благо, у єдність народу і керівництва... може ставати непродуктивним індивідуалізмом й анархізмом» (С. Пирожков, Н. Хамітов). Розбудова держави вимагала цілеспрямованої політики її еліти, а також «щоденної чорнової роботи над формуванням її різних інституцій та ефективного діючого апарату управління, рішучої боротьби з сепаратизмом, отаманством, анархією й охлократією. Саме такий курс... забезпечив витворення держави» в часи гетьманування Богдана Хмельницького (В. Смолій, В. Степанков). Натомість відхід від нього по смерті Хмельницького став однією з головних причин руйнування держави, коли тривала дезорганізація українського народу значною мірою дезавуювала успіхи державного будівництва на обох берегах Дніпра, допустила потрапляння різних її частин до складу сусідніх держав, а відтак і суттєве гальмування процесів становлення ранньомодерної української нації.

Поразка революції, як справедливо зазначають Валерій Смолій і Валерій Степанков, «обернулася для українського суспільства різким поворотом від великого модернізаційного проекту революційної доби на шлях зміцнення тенденцій деструктивного змісту, що зрештою завершилося повним підпорядкуванням української політичної й соціальної самобутності імперським порядкам». Утім, перш ніж це сталося, козацька Україна по втихомиренню десятиліть війн на власній території мала й свою коротку історію успіху, що проявилась у стабілізації суспільно-політичної ситуації, господарській відбудові краю, піднесенню рівня розвитку освіти, науки та культури.

З легкого пера Миколи Костомарова історичний період занепаду Української ранньомодерної держави отримав назву «Руїна». Дефініція ця вже ставала предметом жвавих наукових дискусій, утім, однозначного ставлення до її застосування так не було вироблено. За моїми ж спостереженнями, цей історіографічний термін, а радше – історико-літературне кліше, не є вдалим для наукового осмислення важливого періоду історичного розвитку України. Передовсім, в автентичних історичних джерелах, які відносяться безпосередньо до часів розгортання цієї суспільної деструкції, жодного випадку прикладання цього терміну до актуальних подій дослідниками не виявлено. Найперша його згадка – «кровопролиття із крайньою руїною» – міститься вже в історичному наративі Самійла Величка і відображає рефлексію автора щодо подій 1677 р. Зокрема, Величко вдається до цієї метафори для опису наслідків багатолітніх воєн, що розорювали Україну вже від 1648 р. Цікавим видається і контекст цього послуговування – як тло для розповіді про чергову хвилю зовнішньої

інвазії на Правобережжя: цього разу «від турчина», яка «замість божої благодаті і бажаної тиші» принесла «остаточне і всеконечне розорення й запустіння». Аналогічно й у пізніших актових джерелах, що продукувалися в канцеляріях Гетьманату вже у першій половині XVIII ст. (де, як пам'ятаємо, до кінця 1708 р. Самійло Величко і служив військовим канцеляристом), слово «руїна» вживається для позначення наслідків війни, привнесених на українську землю також зовнішньою силою – «в мимошедшую шведскую руину имене его порабовано», маючи на увазі втрати, спричинені російсько-шведським протистоянням на українських теренах в умовах Великої північної війни 1700–1721 років.

І лише в другій половині XIX ст. М. Костомаров концептуалізував поняття «Руїна», використавши його для означення історичного періоду, що характеризувався екстремальним розвитком суспільної деструкції («смутою») та призвів до поділу Гетьманщини по Дніпру.

Прибічники ж цього історіографічного концепту в сучасній історіографії трактують «Руїну» вже як поєднання політичної кризи в Гетьманщині, «загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя і соціальну напруженість», «громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи», уточнюючи при цьому, що «гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади у боротьбі з опозицією і анархорадикалами» (Т. Таїрова-Яковлева).

На мою ж думку, при аналізі сповзання козацької України в руйнівну смугу, яка завершила висхідний розвиток Української революції середини XVII ст., як визначальний варто розглядати передовсім зовнішньополітичний фактор: інтереси потужних сусідніх держав сфокусувалися на питанні поширення свого впливу на молоду козацьку політію і задля реалізації цієї політичної мети їхні правлячі еліти активно сприяли поширенню в середовищі козацької старшини сепаратистських тенденцій. Саме в цьому сприянні й полягала головна передумова політичної і суспільної дезорганізації козацької України. Відповідно, зменшення градусу напруги геополітичного протистояння навколо Української держави чи хоч би навколо певної її частини (наприклад, Лівобережжя після 1664 р. та, ще більшою мірою, після 1668 р.) істотно притлумлювало загрозу громадянського протистояння всередині козацької політії, трансформуючи до тих пір таку руйнівну для держави боротьбу за гетьманську булаву у формі відкритого збройного протистояння в цілком цивілізований та адекватний соціокультурним реаліям історичної доби політичний процес. Тож і термін «Руїна» волю вживати в його первинному, Величковському сенсі – для позначення наслідків довготривалих і кровопролитних воєн, викликаних передовсім зовнішньою агресією.

Не менш заплутаним залишається й питання визначення хронологічних меж цього історичного періоду. Якщо для М. Костомарова нижньою межею був 1663 р., коли відбулася фактична сепарація від Гетьманату її регіональної політики на Лівобережжі, то для переважної частини українських істориків таким рубіконом видається смерть Богдана Хмельницького й наступне за нею зав'язування конфлікту його наступника Івана Виговського із Запорозькою Січчю та опозиційно налаштованими до нього лівобережними старшинами. При цьому Михайло Грушевський у своїх пізніших працях навіть стверджував, що руїна Української держави розпочалася ще за життя Хмельницького.

Так само контрверсійними є міркування і щодо часу завершення цього історичного періоду. Для когось верхньої межею видається 1667 р., коли фактичний поділ Гетьманату на правобережний і лівобережний отримав своє закріплення в Андрусівському договорі Речі Посполитої та Московського царства. Для інших – 1686 р., як рік укладення вже остаточного, «вічного», миру між ними та, відповідно, відмови Варшави від претензій на Лівобережжя і Київ. На мою ж думку, виходячи з аналізу історичних процесів, що відбувалися всередині Гетьманату та в протистоянні зовнішніх сил за оволодіння українськими землями, доцільно використовувати асинхронний підхід до виявлення ознак стабілізації ситуації на різних ареалах функціонування ранньомодерної української державності. Адже в той час, як правобережний Гетьманат на середину 1670-х років акумулює на собі посилену, а можливо – й пікову увагу Оттоманської Порти, Московського царства, Речі Посполитої і Кримського ханату, перетворюючись унаслідок цього на найбільш гарячу кризову точку тогочасної Європи, то на теренах Лівобережжя ознаки стабілізації суспільно-політичної ситуації стають помітними вже на переломі 1660-1670-х років. По вигасанню московсько-української війни 1668 р. стосунки лівобережного Гетьманату з Москвою вкладаються в прокрустове ложе політичного компромісу, опрідметненого в правовій площині в Глухівському договорі (березень 1669 р.). І хоч Глухівський договір не відновив початкових умов українсько-московського об'єднання, зафіксованих угодою 1654 р., але принаймні ним було денонсовано інкорпораційні за змістом Московські статті 1665 р., які зводили українську автономію до вузьких меж станової автономії та які – цілком природно – викликали активний спротив козацтва та провокували конфлікти та війни сторін.

Політико-правові підстави стабілізації Української держави: зовнішньополітичний аспект

Політико-правове підґрунтя зовнішньополітичної компоненти стабілізації Гетьманату сформували Глухівські статті, укладені українською стороною з представником царя при обранні на гетьманство Дем'яна Ігнатовича в березні 1669 р. Власне, на гетьманство Ігнатовича було обрано ще 17 грудня 1668 р на раді в Новгород-Сіверському. Але Москва не визнала правомочності процедури і наполягла на її повторенні, оскільки на раду до Новгород-Сіверського українська сторона не запросила представника Олексія Михайловича та, відповідно, не отримала від монарха офіційний дозвіл на скликання виборчої ради.

Найбільший спротив представника царя на Глухівській раді воєводи Г.Г. Ромодановського викликала вимога української сторони вивести з Лівобережжя царські війська на чолі з воєводами, які за гетьманування Брюховецького ввели майже до всіх більш-менш великих лівобережних міст. Обґрунтовуючи необхідність такого кроку, старшина наводила численні факти зловживань із боку царських ратних людей, брутального та жорстокого поводження з місцевим населенням, доводила, що саме діяльність воєвод спричинила українсько-російську війну. Натомість воєвода Ромодановський залякував старшину агресивними намірами сусідніх правителів, перед якими Україна без царських військ залишиться зовсім беззахисна.

Чи не вирішальну роль у дебатах відіграла присутність у Глухові численного російського військового контингенту, введеного туди за наказом Олексія Михайловича ніби то «для оберегання на Раде». Як написав із цього приводу в своєму статейному списку воєвода Ромодановський, козацька старшина, хоч і стояла на своєму «крепко», змушена була щодо більшості суперечливих питань погодитися на поступки царському представникові. Щоправда, усе ж за певних поступок і московської сторони. Зокрема, суттєво зменшився перелік міст, у яких могли перебувати російські залоги, – Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав та Остер. Вкрай важливо й те, що відтепер, – на відміну від умов, визначених договором 1665 р., – воєвод позбавляли права адміністративної та судової влади над некозацьким населенням Гетьманату. Було ліквідовано також їхні фіскальні функції в Україні, адже третя стаття Глухівського договору реанімувала у

фінансовій сфері стан справ, юридично встановлений угодою 1654 р. Формально всі податки з українського населення збирали на царське ім'я, але робила це місцева українська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Війська Запорозького.

В сфері ж зовнішньої політики договір по суті відновлював угоду 1659 р. Москва, рішуче відмовившись повертати гетьманові право на незалежні контакти з іноземними правителями (гетьманський уряд вимагав хоча б відповідного права щодо Польщі та Криму), бо через це бувають «многі ссори». Утім Москва погодилася внести в угоду пункт про обов'язкову участь українських представників на засіданнях російсько-польських комісій, на яких обговорюватимуть українські справи (щоправда питання про статус українських дипломатів мали розглядати вже на самих переговорах).

У дусі постанов 1659 р. вирішували й питання про особливості гетьманської елекції. Військові Запорозькому забороняли позбавляти гетьмана булави без спеціального дозволу царя, хіба що причиною невдоволення товариства була «зрада» українського регіментаря.

Вкрай важливою – з огляду на зафіксований автономний статус Гетьманату та його протекторатно-васалітетні взаємин із російським царем – була пропозиція Москви запровадити в царській столиці українське представництво: призначити 5-6 осіб на чолі з обраним Військом Запорозьким повноважним представником, який проживав би на спеціальному дворі, а його головним завданням мало бути узгодження дій гетьманської влади та центрального уряду з наказами Московської держави, а також вирішення конфліктних ситуацій із воєводами, які несли службу в українських містах. Крім, так би мовити, прикладної функції цього інституту в залагодженні непорозумінь, її запровадження відіграло для Гетьманату важливу репрезентативну роль, що, оточення українського гетьмана втім належно не оцінило, відмовившись від пропозиції московської сторони.

Тож фактично договір 1669 р. у загальних рисах відтворив умови Переяславських статей осені 1659 р., тобто гарантував Гетьманату умови адміністративної автономії. І якщо в умовах тоді ще політично й адміністративно цілісного та мілітарно спроможного Війська Запорозького часів гетьманування Юрія Хмельницького такий варіант українсько-московських взаємин видавався козацькій старшині образливим і став підґрунтям для активізації антимосковських настроїв, спровокувавши восени 1660 р. повернення Гетьманату під владу польського короля, то на весну 1669 р. він виглядав якщо й не надто привабливим, то принаймні прийнятним. Така зміна в сприйнятті міжнародно-правових реалій була зумовлена не так зменшенням політичних апетитів козацької еліти в Гетьманаті, як несприятливими зовнішньополітичними умовами для здійснення політичного тиску на Москву чи, тим паче, тиску мілітарного.

Спроби правобережного гетьмана Петра Дорошенка кардинально вплинути на зовнішньополітичну складову змагань козацтва за утвердження Української держави, передовсім через залучення до неї в ролі союзника України Османську імперію, в кінцевому результаті виявилися провальними – 1676 року правобережний Гетьманат сходить з історичної арени, а його землі впродовж наступних років зазнають нищівного господарського руйнування та непоправних демографічних втрат. І хоч ще впродовж кількох десятиліть питання належності значної частини Правобережжя України вирішувалась у суперництві Речі Посполитої та Османської Порти, з укладенням Вічного миру Варшави з Москвою 1686 р. зовнішньополітичний фактор у підживленні процесу руйнації України втрачає своє визначальне значення, катаклізми так званої «Руїни» стають надбанням історії, а Гетьманат – тепер уже локалізований на теренах Лівобережжя – вступає в добу свого відновлення та розквіту.

Разом з Переяславськими статтями 1659 р. Глухівські статті виступають в ролі рамкових норм при укладенні договорів Війська Запорозького з царем 1672, 1674 та 1687 років. Вельми показовим у ставленні козацької старшини до Глухівських статей видається епізод, про який доповів цареві воєвода Григорій Ромодановський влітку 1672 р. Під час обрання Івана Самойловича гетьманом та затвердження нових договірних умов генеральний писар Війська Запорозького ретельно звіряв запропоновані царським представником норми зі своїм письмовим варіантом договору 1669 р.: «тих Глухівських статей доглядав у зошиті, за своїм білоруським письмом».

Загалом же на гетьманських виборах 1672 р., крім загальної декларації про підтвердження «прежних прав и вольностей», на Генеральній раді 17 червня було підтверджено правомірність Глухівського договору та ухвалено десять нових положень так званих Конотопських статей, які лише уточнювали або доповнювали основну угоду. З двадцяти пунктів Переяславського договору 1674 р., ухваленого в умовах проголошення Самойловича гетьманом не лише Лівобережної, а й Правобережної України (що, відповідно, передбачало перехід Правобережжя під царську протекцію), більшість статей — п'ятнадцять — повторювали норми Глухівського договору, чотири було взято з Конотопського, і лише одна було принципово нова — та, що враховувала регіональну специфіку Правобережжя. Так само й договірні норми, укладені під час обрання гетьманом Івана Мазепи 1687 р. — так звані Коломацькі статті, у загальних рисах також дублювали пункти Глухівських статей, звідки перекочувало сімнадцять з двадцяти двох статей.

Щоправда, і такі незначні порівняно з варіантом 1669 р. зміни до текстів українсько-московських угод промовисто відображали тенденцію

до поступового обмеження повноважень гетьмана на користь царя. Чи не найсуттєвішим нововведенням до Конотопських статей стало скасування норми Глухівського договору про обов'язкову присутність представників Війська Запорозького на тих мирних російсько-польських переговорах, де йтиметься про українські справи. Другим, не менш важливим доповненням договору 1672 р. було включення до нього норми, що унеможлилювала територіальне розростання Гетьманату (цього прагнув гетьманський уряд Дем'яна Ігнатовича). До редакції 1687 р. за наполяганням російського повноважного представника князя Василя Голіцина внесли тільки ті пункти договору 1669 р., які цілком влаштовували офіційну Москву. Доповнення ж зазвичай обмежували гетьманські прерогативи. Зокрема, один із пунктів Коломацьких статей обмежував право гетьмана орудувати земельними ресурсами Гетьманату, вивівши з-під його юрисдикції землі та угіддя, надані приватним особам відповідними царськими указами. Українському регіментареві відтепер законодавчо забороняли призупиняти дію будь-яких правових актів російського уряду на території його регіменту.

Симптоматичною з огляду на входження України під корону Романових стала поява в тексті договору 1687 р. норми, що вказувала на потребу в тіснішій злуці малоросіян і великоросів на побутовому рівні, що мало забезпечити й політичну інтеграцію: «народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением», щоб були під однією царською державою «обще, яко единой христианской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом».

Виклики для політичної стабілізації Гетьманату: контекст внутрішній

Окрім конституювання політичного компромісу з Москвою як правової підстави подолання конфлікту різночитань моделі протекторатно-васалітетних взаємин Гетьманату з династією Романових, Глухівські статті 1669 р. містили вагомий компромісний потенціал і для внутрішньополітичного погодження інтересів владних інститутів української політії, передовсім у контексті суперництва автократичних устремлінь гетьманів та олігархічних – козацької старшини. Формула цього компромісу, на думку Олексія Сокирка, «зводилася до своєрідного пакту про взаємний ненапад поміж гетьманом і старшиною, коли перший не мав права самовільно зміщати й карати старшин, а старшини й собі не могли не власний розсуд зміщувати гетьмана з посади без царського дозволу».

Можна загалом погодитись і з думкою вченого, що конституюваний Глухівськими статтями 1669 р. та підтверджений згодом договорами 1672 і 1687 років статус-кво гарантував баланс сил й інтересів у середовищі козацької еліти і встановлював правила політичної гри, закріплюючи роль московського монарха як протектора й арбітра політичних процесів у Гетьманаті, і це було загалом вкрай позитивним явищем. Хіба з тим суттєвим уточненням, що претензії на закріплення за царем функцій арбітражу політичних процесів в Україні, передовсім – в гетьманській елекції, була артикульована московською стороною ще за життя Богдана Хмельницького та спричинила серйозний конфлікт сторін по його смерті. Тепер же це жадання Москви знайшло своє правове закріплення в угодах.

До того ж Москві вдалося досягнути ще одне принципово важливе для себе в контексті встановлення дієвого контролю за Україною завдання – консервувати таку політичну модель Гетьманату, характерними ознаками якої стали недостатньо сильна і не централізована влада гетьмана та, відповідно, наділена широкими владними повноваженнями старшина, що в сумі створювало сприятливі умови для реалізації принципу «Поділяй і володарюй». Владні можливості старшини, звичайно ж, проявлялися передовсім на місцевому, полковому рівні. Але вища козацька старшина, інституційно до числа якої належали передовсім полковники, а також генеральні старшини, городові отамани гетьманських резиденцій і важливих полкових центрів, деякі авторитетні сотники, була доволі впливовою і

в політичному житті Гетьманату загалом, свідченням чому стала активна участь старшинської олігархії в гетьманських переворотих 1672 та 1687 років.

Важливо пам'ятати, що обидва ці перевороти здійснені руками козацької старшини, але режисовані були Москвою. Відтак і головний мотив для повалення як Дем'яна Ігнатовича, так й Івана Самойловича крився в кризі довіри царської влади до названих гетьманів, викликаних здебільшого їхніми діями чи заявами з царини міжнародних взаємин. Водночас невдоволення Москви політикою гетьманських урядів Ігнатовича і Самойловича на зовнішній арені вповні корелювалося зі ставленням до них переважної частини вищої козацької старшини, невдоволеною характером внутрішньої політики, передовсім курсом очільників Гетьманату на зростання авторитаризму гетьманської влади, поширення практик непотизму та, відповідно, нівелювання засад колегіальності в ухваленні важливих рішень, нехтування засад виборності на старшинство.

Показово, що, на відміну від практик кінця 1650-х – 1660-х років, боротьба за гетьманську булаву в 1670-і – 1780-і роках уже не призводить до кривавих збройних катаклізмів, а відбувається в межах певного політичного процесу. Що являв собою цей політичний процес та які виклики стояли перед її вищими владними інституціями наочно демонструє процес утвердження при владі Івана Мазепи після його доволі несподіваного звеличення.

Джерела свідчать, що переворот 1687 р. також спровокував доволі потужні протестні настрої. Відразу після повалення гетьмана Самойловича чимало козаків самовільно залишили табір на Коломаку й попрямували хто додому, а хто українськими містами і селами в пошуках соціальної справедливості, а насправді – легкої здобичі. Наскільки потужним був стан соціальної деструкції, що в умовах міжгетьманства на деякий час запанував на Лівобережжі, свідчив очевидець тих подій – Самійло Величко: «вони, безумні, не тільки брали орендарів, але й розшарпували поміж себе мастки інших заможних людей та невинних крамарів, а декого і самих забивали на смерть, і чинили над ними всілякі збитки та мародерства».

Зрозуміло, що тут уже йшлося не про соціальну справедливість і чесну реквізицію. Вчинена соціальними низами і декласованими елементами розруха стала реакцією на ті зміни, що швидкими темпами відбувались в останні десятиліття XVII ст. на Лівобережжі. Припинення активних воєнних операцій, заспокоєння внутрішньої смуту та зміцнення козацької держави – все це відкрило шляхи для активного господарського розвитку країни. Люди, найбільш підприємливі, а ще краще – підприємливі й наближені до влади чи особисто гетьмана, швидко бага-

тіли. Нерідко це відбувалось не лише на заздрість переважній більшості загалу, а й на шкоду йому. Й хоч масштаби гноблення соціальною елітою нижчих прошарків в соціальній ієрархії Гетьманату були не співмірними з тими, що існували до часів Козацької революції середини XVII ст., або на тих же великоросійських землях царської держави, історична пам'ять про часи відносно загальної рівності в добу тієї ж революції чи відразу по ній, звичайно ж, підживлювала несприйняття поточної ситуації та, відповідно, стимулювала радикалізм спротиву їй.

Улітку 1687 р. епіцентр соціальної деструкції знаходився в Гадяцьком полку, а точніше сказати – в околицях полкового центру. Саме тут чи не найбільше згуртувалось свавільців – місцевих селяни, які «розшарпали худобу» гадяцького полковника Михайла Бороховича, котрий хоч і належав до сім'ї гадяцьких вихрестів, але з молодих літ перебував у Війську Запорозькому, послідовно пройшовши всі щаблі старшинської ієрархії – від сотника до полковника, уряд якого отримав уже під час гетьманських виборів 1687 р. Значно більше постраждали ченці Мгарського монастиря, декілька з яких бунтівники забили на смерть, а тіла їхні спалили.

Подібно до Гадяцького полку було неспокійно і в інших полках, переважно південного Лівобережжя – Переяславському, Прилуцькому, Лубенському і Миргородському. Причому, свавільці не лише грабували майно, забирали худобу і хліб, нищили маєтки, гутні, гуральні, пасіки і крамниці, але й вбивали чи брали під варту місцеву старшину. Показово в сенсі масштабів виявленої непокори є той факт, що про соціальну деструкцію на Лівобережжі стало відомо навіть освіченій європейській публіці. На шпальтах лейпцигської газети “Der Leipziger Post und Ordinar-Zeitung” за 28 серпня 1687 р. було вміщено повідомлення такого змісту: «За Дніпром також вибухнув заколот із вбивствами та грабунками, тож резидент (польського короля при московській армії) переховувався аж у Києві. І перш ніж туди дістався, він три дні просидів у обложеному Гадячі, який зазнав штурму підлого плебсу, що сплюндрував уже чимало сіл і містечок».

Тож наприкінці липня гетьман видає наказ: «усіх тих свавільників... відшукувати по містах та селах, ловити і, віддавши в міцне ув'язнення, чинити потім дізнання». З'ясувавши під час цих дізнань міру відповідальності кожного зі злочинців, найбільшим винуватцям, як класифікує їх Самійло Величко, за їхні провини було поламано руки й ноги, найлютішим – відтято голови, «третіх вішано на шибеницях, четвертих карано на худобі, а в п'ятих глумство виганяно киями».

Особливо дієвим у цьому погамуванні непокори і соціальної деструкції виявився ново поставлений переяславський полковник Дмитрашко-

Райча, котрий залізною рукою наводив лад у сотнях полку, жорстко караючи виявлених призвідців бунтів та водночас знеохочуючи громади, до яких ті належали, до повторення подібних негативних сценаріїв величезними контрибуціями. Зокрема, громада містечка Вороньків, де під час цього ганебного сум'яття було пограбовано майно Івана Сулими (щойно призначеного на Коломацькій раді тамтешнім сотником), зруйновано гуральню Максимовича й крамниці Константиновича, за наказом Дмитрашки-Райчі мусила сплатити аж 500 талярів.

Вжиті гетьманським урядом заходи за деякий час дещо стабілізували ситуацію. Статечний лояліст за своїми переконаннями Самійло Величко з неприхованою радістю констатував, що «після такої езекуції знову настала поміж людей тиша і тамтешні люди могли вже мешкати безбоязно». Утім, з інших джерел стає відомим, що насправді мир і спокій в Україні запанували далеко не відразу. Або точніше сказати, за деякий час після «тиші поміж людей» розрухи продовжились. Хіба що вони не набрали таких масових і кривавих форм, як це було влітку 1687-го. Зазвичай справа обмежувалась поширенням «барзо непожитних голосів» – як на адресу гетьмана, так і загалом старшини. А ще агенти гетьмана, котрі в березні 1688 р. з'ясовували стан справ у неспокійних Миргородському і Лубенському полку, непокоїлись, що таке сум'яття цілком може перерости в «подобенство бунту».

Як же Мазепа реагував на ці тривожні дзвіночки? Насамперед намагався консолідувати провідну старшинську верству. Самійло Величко свого часу твердив, що гетьман, «оволодівши й посівши всіма достатками і багатствами Самойловичевими, котрі були як у війську, так і в Батурині», влаштовував своїм старшинами «мало не щоденні, багаті й пишні бенкети та гулянки». Про щедрі гостини в гетьманській резиденції, влаштовані Мазепою для козаків, Величко згадує і в контексті спроб запорожців налагодити добрі стосунки з новим регіментарем, попри той неприємний для нього спомин з ув'язненням і передачею низовиками його, тоді ще посла гетьмана Дорошенка, Самойловичу. Зокрема, літописець занотував, що в жовтні 1687 р. запорожці прислали до нового гетьмана доволі представницьке посольство – «чотирьох своїх послів, значних військових товаришів або полковників, з вісімдесятьма чоловіками рядового товариства». Вітаючи Мазепу на гетьманстві, посли передали йому надзвичайно пишний за своїми фразеологічними зворотами лист кошового отамана Григорія Сагайдачного з «усім Низовим Запорозьким Військом».

Згідно твердження цього ж літописця, Мазепа був дуже задоволений виявленою запорожцями честю і «чесно приймаючи їх усіх у себе впродовж кількох днів, досить з ними гуляв та бенкетував». Бенкети ж у добу

Середньовіччя та раннього Нового часу – це історія не про культ їжі й не розповідь про світські розваги. Бенкети ж несли в собі виразний соціокультурний карб. Вони виступали формою згуртування еліти, формування відповідної правлячої корпорації. До того ж виявлена Мазепою ось така показна гостинність і привітність багато важила в політичному сенсі ще й з огляду на специфічне історичне тло – вона виразно демонструвала перевагу його правління над правлінням попередника. Адже, як пам'ятаємо, в поданому чолобитті (а за своєю суттю – доносі) на гетьмана Самойловича старшина нарікала на пихатість «Поповича», його намаганнях піднестися над своїм оточенням, що особливо відчутно проявлялось уже в останні роки гетьманування. Якщо ж зануритись в історію Гетьманату глибше, то можна пригадати й той факт, що повалення старшиною влади попередника Самойловича – Дем'яна Ігнатовича також супроводжувалось подібними ж образами і звинуваченнями. Натомість Богдан Хмельницький чи Петро Дорошенко, маючи неабияку схильність до автократичних способів керування державою, водночас вміло користувалися іміджем лідерів хоч суворих, але справедливих і близьких товариству. Й така лінії поведінки, вочевидь, якнайкраще корелювалась із засадничими настановами і цінностями політичної культури козацтва, де влада гетьмана сприймалася як втілення колективної волі товариства, а гетьман, відповідно, був першим серед рівних, а не над ними.

Намагаючись схилити на свій бік товариство, новий регіментар не обмежувався лише частуваннями на бенкетах. Він вміло послуговувався і таким обов'язковим атрибутом володаря як щедрістю. Так, наприклад, дякуючи запорожцям за виявлену прихильність до себе, Мазепа обіцяв їм «всіма своїми силами чинити їм усе добре». Виправляючи ж запорозьку старшину назад на Січ, «ударував належними подарунками». Зокрема, рядове товариство він отримало від нього «тузинками» і «мусульбесами» (різновиди дешевого сукна), отамани – «осібно по кармазину» (різновид дорогого сукна), а кошовий – «вдвоє-втрое сукнами й різними матеріями, так само і його старшині». Трохи згодом, вже навздогін посольству гетьман вирушив на Низ свого «значного дворянина» Витвицького зі щедрими дарами: «на всі січові курені по сто золотих, по кухві горілки і по десять бочок на кожен курінь всілякого борошна». А ще надав запорожцям дозвіл розміститися на зимові лежі в Полтавському полку. Щоправда, піклуючись, вочевидь, про те, аби щедрість по відношенню до одних, не налаштувала проти нього інших, розквартировуватись на зиму на Полтавщині дозволив усе ж не за рахунок тамтешнього люду, а щоб запорожці перебували на власному утриманні.

Утім, усі ці щедроти щодо запорожців не йшли в ніяке порівняння з тими, що їх виявив Мазепа по відношенню до старшинського оточення.

Починаючи з перших днів свого регіментарства і впродовж наступних двох років, гетьман надзвичайно активно розпоряджається земельним фондом Гетьманату. Спершу Мазепа традиційно підтверджує своїми універсалами земельні пожалування, що їх надали його попередники, а також оперуючи чималим фондом земель, конфіскованих у Самойловича, його родичів і прибічників. А по тому черга доходить і до фонду так званих «вільних військових сіл», мешканці яких до тих пір сплачували податки і відбували повинності на користь Військового Скарбу, але не мали над собою влади приватної особи.

Загалом практика звична для гетьманського владного повсякдення. Єдине, що створювало новизну, так це закріплене в Коломацькій угоді положення про верховенство і непідважуваність юридичної сили царських грамот щодо майнових надань в Україні. Тобто, якщо отримані за гетьманським універсалом маєтності наступний регіментар міг під якийсь претекстом повернути до Військового Скарбу чи переуступити іншому власнику, то маєтності, затвердженні царськими грамотами, такого нігілізму по відношенню до себе не передбачали. Такі пожалування можна було скасувати лише царською волею. Зрозуміло, що таке обмеження припинувало статус гетьманської влади. Але з іншого боку в арсеналі гетьманських спонук до вірної служби у Війську Запорозькому з'явилась ще одна важлива опція – лобіювання інтересів своїх клієнтів перед царем у справі видачі таких грамот. Як це виглядало на практиці, наочно демонструє лист гетьмана Мазепи до князя Голіцина від 24 березня 1688 р. в інтересах генерального писаря Василя Кочубея. «Ведаючи помянутого генералного писаря с молодых лет верную к монаршескому престолу их царского пресветлого величества службу, так же и в делах их государских и войсковых непрестанные труды», регіментар надав Кочубею «для домашних ево нужд и расходов два села одно в Полтавском полку, а другое в Глуховском уезде». Пожалування було закріплення універсалом, але, «чтоб в предь будущие времена то крепко могло быть и непременно в дому его пребывать», Мазепа «вносив» своє прохання Голіцину, «дабы чрез многомочное... княжой вельможности представительство по милости великих государей и великой государыни грамоту жалованную против... универсалу мог одержати».

Загалом варто сказати, що виявлену Мазепою впродовж 1687–1689 років неабияку щедрість у роздачі земель і підтвердження попередніх пожалувань дослідники пояснюють цілком очевидними мотивами: по-перше, природним бажанням віддячити своїм прибічникам за надане гетьманство, а по-друге, прагнення суттєво розширити коло цих самих прибічників, аби, власне, не повторити сумну долю попередника.

Намагання Мазепи зміцнити гетьманську владу провокували напругу у взаєминах із Січчю й гуртувало старшинську опозицію, владні амбіції

якої в значно більшій мірі влаштовували якщо не реалії охлократичної стихії попередніх часів, то, принаймні, олігархічного всевладдя провідної верстви. Прагнучи не допустити зміцнення владних позицій гетьмана, старшинська фронда агітувала проти нього в Україні, плела інтриги в Москві, а заодно й не забувала про зміцнення зв'язків поза межами Гетьманату і в альтернативних до московського напрямках: хто з Кримом, хто з Річчю Посполитою – де хто почувався ліпше.

Першими проявами нового витка протистояння гетьмана з опозицією стала поява навесні 1690 р. в Києві, на Печерську, так званого «подметного письма» з Польщі, в якому викривались злочинні наміри гетьмана розірвати з Москвою та перекинутись на бік польського короля, а також розгортання так званої справи ченця Соломона, котрий, нібито, за дорученням українського гетьмана впродовж 1689–1690 років двічі відвідав короля Яна III Собеського, спочатку в Жовкі, згодом у Варшаві, та передав йому листи Мазеви, що містили пропозиції повернути Україну до складу Речі Посполитої.

Розслідування справи ченця Соломона спровокував своєрідний фальстарт переяславського полковника Леонтія Полуботка, котрий у липні «побіг» до Москви, аби особисто перед лицем царя Петра викрити підступні плани гетьмана. Цар відмовився особисто приймати полковника, а переконати приказних дяків у зрадливості Мазеви Полуботку не поталяло. В Україну полковник повернувся в кайданах і під караулом. Видачі Соломона гетьману довелося чекати трохи довше. Утім, і він на тортурах у Москві зізнався у причетності Михайла Галицького до фальшування листів від імені гетьмана. І це зізнання коштувало Галицькому заслання до Сибіру, а самого авантюриста на початку жовтня 1692 р. було страчено в Батурині.

Наслідки ж цієї підкилимної боротьби раз-по-раз проявляються в гучних відставках впливових старшин і не менш показових поверненнях до влади. Так, наприклад, довідавшись про те, що Леонтій Полуботок у «некоторые с ханом вступал совѣты», Мазепа з дозволу Москви позбавляє його уряду та відсилає для проведення слідства під караулом на територію Московської держави, до Севська. Аналогічна участь чекала і на київського полковника Григорія Коровку-Вольського, стосовно якого існувала підозра в таємних зносинах з польською шляхтою. Підозри «во многих шатостях» були також висунуті генеральному осавулу Войцу Сербину, лубенському полковнику Григорію Гамалії і миргородському Данилу Апостол. Останній зокрема писав до запорожців «без ведома» гетьмана і, що важливо, «противные на возмущение народу малороссийского письма». Запідозрених в «шатостях» старшин позбавляли урядів, відправляли до Москви, передавали до Генерального військового суду.

Утім, попри всю серйозність обвинувачення, жоден з притягнутих до відповідальності старшин серйозної кари не поніс. Більше того, частина з них повернулась на уряди відразу, а інша – за деякий час. Михайло Галицький, участь якого в змові була також виявлена в ході слідства, тим не менше зберіг за собою звання стольника, а за деякий час навіть отримав дозвіл повернутися до свого маєтку в Україні. До певної міри статус кво на горішніх щаблях старшинської ієрархії Гетьманату було відновлено і все вказувало на те, що московське керівництво цілком влаштуувала ситуація, коли козацька еліта була включена у війну всіх проти всіх. Адже це й надалі виглядало доволі надійним запобіжником від посилення гетьманської влади й повторення неприємної для Москви історії, яка вже місце у стосунках з гетьманським урядом у часи перебування при владі Самойловича. Вельми показовим у цьому контексті – як свідчення цілеспрямованості політики Москви щодо недопущення консолідації старшинського корпусу навколо гетьмана – є запис у щоденнику Патрика Гордона від 19 червня 1688 р. в якому йшлося про прохання Івана Мазепи під якимось зручним претекстом якнайдовше залишити в Москві полковника переяславського Райчу Дмитрашко, котрий активно плів інтриги проти гетьмана і провокував антигетьманські виступи в полках. Мазепа мотивував своє прохання бажанням «избежать и предотвратить волнения на Украине». Однак, оскільки задоволення прохання гетьмана сприяло б небажаній імперському центру концентрації влади в руках очільника Гетьманату, оточення цариці Софії вирішило не затримувати свавільного полковника в Москві та відпустила його в Гетьманат: «здесь сочтено удобным ставить и меть как можно больше казачьих полковников, в какой то мере независимых от гетмана, и не позволять никакому гетману дорасти до такой власти и величия, как прежний».

За результатами приборкання повстання колишнього канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петрика (Петра Іваненка) 11 липня 1691 р. був знятий з посади полтавського полковника Федір Жученко. За кілька місяців перед цим відбулась ротація і в Київському полку, де пернач втратив ще один «важковаговик» старшинського корпусу Гетьманату Григорій Карпович Вольський-Коровка. Шляхтич з Правобережжя вже в гетьманування Дем'яна Ігнатовича встиг поврядувати в столичній Батуринській сотні та увійти до гетьманського уряду в чині генерального хорунжого, а за Самойловича після п'яти років на уряді генерального хорунжого поперемінно очолював Чигиринський, Стародубський та Київський полки. В останні роки його гетьманування втратив пернач, але 1690 р., вже за гетьманування Мазепи, знову очолив Київський полк. І ось тепер мало того, що був позбавлений пернача, так ще й за наказом гетьмана був затриманий у Батурині. Причини опали такого заслуженого

у Війську Запорозькому старшини Мазепа в листі до Москви пояснював цілим рядом причин. Насамперед він вказав прохання «полчан киевских многих», котрі скаржились на полковника «во многих своих обидах которые им он бывший полковник учинил не по обычаям прав войсковых», водночас навіть у загальних рисах не проливаючи світло на характер цих самих «обид». Друга причина, хоч і була конкретизована, але не справляла враження справді настільки серйозного проступку: «он бывший полковник имел свои заводы за границею в стороне королевского величества чиня уговоры с ксендзом черныбыльским, о рыбных ловлях и пожитках». Адже, власне, не один лише шляхтич Вольський з числа тодішньої лівобережної старшини мав маєтності на правому березі Дніпра. Третя ж причина відставки також була пов'язана з цим самим чорнобильським ксьондзом і виглядала вже більш вагомо, адже йшлося про розкриття колишнім київським полковником таємного агента гетьмана, вирядженого «в польскую сторону... для проводывания тамошняго намерения и поведения». Щоправда, і тут серйозність звинувачень нівелювалося браком доказів – «хотя на него бывшего полковника киевского нет доводу подлинного, что он ту тайну объявил, но из самого разсуждения есть подозрение, что могл тое ксендзу оному, или по своей злости... или с частого с собою видания объявити».

Відтак, загалом складається враження, що Мазепа радше використав слушну нагоду, аби відсторонити від влади справді впливового старшину, до якого, до того ж, не мав довіри, та посадити на його місце свого клієнта. Слушність такої здогадки підтверджує й особа наступника Вольського на полковництві. У листі до Москви гетьман запевнював, що «отставя от уряду того полковника позволил киевским полчаном обрати себе полковника по войсковым правам вольными голосами кого они излюбят». А вже п'ять днів по тому, 12 травня 1691 р., Мазепа сповіщав царів Івана та Петра Олексійовичів, що генеральний бунчужний Юхим Лизогуб повернувся з полкового центру Київського полку, міста Козелець, з доповіддю, що «старшие, и меньшие полчане, киевские вольными голосами, по древним извычаем обрали себе полковником Костянтина Мокеевского» та проханням до гетьмана, аби він затвердив той вибір, здійснений «по их добровольной воли и любви». Костянтин Мокієвського, як пам'ятаємо, Мазепа перед цим уже намагався посадити на полковництво в Переяславський полк, утім не досягнув успіху в цій справі. А ще новопоставлений київський полковник був «свойственником» гетьману, про що й указував він у згаданому листі в Москву.

Звертає на себе увагу й місце Вольського у цій справі. На час проведення виборів, інформував Мазепа царів, «бывшаго полковника киевского Григорья Карпова держу до времени в Батурине, проводывая, и

дожидаясь подлинного извещения, естли то от него или от кого иного в польскую сторону, ксензу преору черныбыльскому ведомо учинилося» про таємного агента гетьмана. Як зауважував гетьман далі, «хотя есть на него бывшаго полковника подозрение, однако нет о том подлинного доводу сего ради надобно ему бывшему полковнику киевскому в Батурине побыти, покамест ис того подозрения очистится». І виглядає все так, що Вольському таки вдалося «очиститися». Дуже скоро не лише завершилися його переслідування, а й у вересні 1693 р. Мазепа видав охоронний універсал, яким брав колишнього полковника під свій захист, звільняв його від зверхності й присуду полкової влади, наказавши всі пов'язані з ним справи вирішувати винятково в Генеральному військовому суді. Відтак, можу припустити, що й тримання Вольського в Батурині в травні 1691 р. було потрібне гетьману, аби благополучно привести до влади в Київському полку свого родича Мокієвського.

Загалом, видається, що не в правилах гетьмана Мазепи було «добивати» своїх переможених опонентів. Так, наприклад, відправивши 1691 р. «на заслужений відпочинок» багатолітнього полковника полтавського Федора Жученка і таким чином приборкавши полтавську регіональну опозицію, вже 1696 р. Мазепа погодився на обрання полковником його зятя Івана Іскру. Менше пощастило близьким родичам і своякам Івана Самойловича. Так, Михайла Самойловича після кількох років гетьманських старань таки було заслано до Сибіру, а в Леонтія Полуботка мало того, що було відібрано пернач, так ще й разом із сином Павлом заарештовано і, за ухвалою суду, позбавлено маєтностей. І лише через багато років, уже після смерті батька, Павлу було повернуто маєтності, а на початку XVIII століття навіть допущено до полковництва в Чернігівському полку.

Прикладом здатності гетьмана «наступати на горло власній пісні» — коли того вимагали обставини, може служити колізія з виборами полковниками, що відбулися влітку 1690 р. в Переяславському полку. Потреба в проведенні виборів виникла в результаті відсторонення Мазепою від управління Переяславським полком Леонтія Полуботка за звинуваченнями у службових зловживаннях і непослуху гетьманській владі (останній був близьким свояком колишнього гетьмана Самойловича й продовжував плекати наміри повернути стару гетьманську команду до влади). На етапі попередніх виборів, коли відбувалося висунення кандидатів, більшість виборщиків висловились, аби полковницький пернач потрапив до рук значного військового товариша Івана Лисенка, котрий перед тим з другої половини 1677-го до середини 1679 р. уже був переяславським полковником, а після чого, вже як значний військовий товариш, виконував різні доручення гетьмана, в тому числі й супроводжував

його в поїзді до Москви в 1689 р. Як впливає з матеріалів вотування представників переяславської міської громади, Лисенко в якості полковника міщанам запам'ятався з позитивного боку, оскільки саме в роки його управління «город умножился был, а после него в разоренье за последних полковников зостал». Утім, гетьман Мазепа, бажаючи зміцнити свої позиції у владі, волів, аби на чолі важливого для стабільності Гетьманату Переяславського полку був поставлений його повірений – шляхтич з Правобережної України, близький родич гетьмана Костянтин Мокієвський. Але коли підраховували голоси, то виявилось, що Лисенко набрав 21 голос, а Мокієвський лише 7. На чийому боці була симпатія Івана Мазепи – передбачити не важко. Проте перемога колишнього переяславського полковника була доволі переконлива і гетьман не став противитись волі громади. Хоч приклади попередника, коли Самойлович відхиляв кандидатуру обраного товариством претендента й натомість призначав свого ставленика, могли б надихнути Мазепу на інший алгоритм дій. У листі до Москви, в Малоросійський приказ, адресованому царям Івану та Петру Олексійовичам, від 28 червня 1690 р. Іван Степанович повідомляв, що оскільки «все старшіе и меншіе (:опрчь малого некоторых числа:) единоголасно улюбили и избрали себи бытии полковником его Івана Лысенка», він і передав йому вакантний полковничий пернач. Костянтин же Мокієвський, до слова, без уряду також не залишився – вже наступного року Мазепа таки призначив його полковником, щоправда не в Переяславському, а Київському полку. Й утримував, до речі, Мокієвський полковничий пернач у Києві в своїх руках аж до подій доленосного 1708 р., навіть незважаючи на той факт, що під час походу 1696 р. історичні джерела фіксують вибух повстання козаків Київського полку проти влади свого полковника.

Загалом же казус необрання Мокієвського на полковника до Переяслава з наступним його службовим злетом у Київському полку якнайкраще ілюструє стиль управління гетьмана Мазепи, здатного йти на поступки, коли це було необхідно, тримаючи на умі перспективу відіграти втрачене вже в майбутньому.

А ще своїми діями Мазепа наочно демонстрував повагу до колективної волі козацького товариства як важливого імперативу політики Гетьманату. Адже поняття колективної волі було одним із центральних в системі цінностей, принципів та установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала в себе рівність, свободу громадянського голосу, почуття товариства як корпоративної лицарської солідарності. Свого часу патрон Івана Мазепи – правобережний гетьман Петро Дорошенко навіть стверджував, що у Війську Запорозькому «без совіту полковників і іншого товарищества нічого

учинити не мочно». Тож Мазепа, обравшись на гетьманство на лівому березі Дніпра, реанімує практику регулярного проведення старшинських рад і з'їздів старшин, виносячи на їхній розгляд широке коло питань внутрішньої політики. Вельми показовою ілюстрацією щодо її утвердження в політичній культурі Гетьманату видається згадка про від'їзд чернігівського полковника Лизогуба у 1688 р. до Глухова для участі в роботі скликаного Мазепою старшинського з'їзду: «на **обыкновенный** (виділено мною. — В. Г.) празнишний съезд... из дому своего отъехал».

Гетьман як верховний арбітр

Історично вже так склалось, що в козацькій Україні місцем прикладання гетьманами своїх здібностей у царині справедливого арбітражу передовсім були непрості стосунки козацької адміністрації з органами міського самоврядування. Адже населення українських міст (так само як і православна шляхта) в роки Козацької революції зберегли за собою «давні права і вольності», тобто традиційні форми: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему», і якщо шляхетське (земське) самоврядування на території Української держави поволі занепадає внаслідок перебирання козацтвом на себе функцій народу політичного і злиттям шляхетства з козацької старшиною, то міське самоврядування й розвивається надалі. За магдебурзьким правом міста діставали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, ремісничі та торгівельні пільги тощо. Ним встановлювався порядок обрання міських властей, їх управлінські функції, основи цивільного та кримінального права, норми оподаткування, регламентування діяльності ремісничих цехів і купецьких об'єднань та ін. Утім, в роки революції давній устрій міського самоврядування в Гетьманаті був порушений тим, що значна частина міщан і посполитих стала козаками і перейшла під владу полковника, сотника або городского отамана. і за таких умов гетьманському уряду необхідно було докладати зусилля, аби гармонізувати взаємини міської влади та козаків і козацької адміністрації. Щоправда, досягнути цього вдавалось далеко не завжди. Внаслідок чого у містах нерідко виникали конфліктні ситуації, породжені двовладдям. Козацька адміністрація неодноразово втручалася в міське господарство, захоплювала міські землі, сіножаті, млини і шинки, а міський патриціат, захищаючи давні привілеї, намагався поширити свою владу і на козацьке населення міст. Скажімо, в Києві в роки гетьманування Івана Самойловича місцевий полковник Григорій Коровка-Вольський заволодів урочищами Підгороддям і Кожум'яками «з людьми», а київські козаки за потурання полкової влади відібрали в міської громади урочище Преварку (Пріорку), втручались у міське господарство, порушуючи монополію шинкування горілкою в місті. Київський магістрат скаржився, що полковник і старшина визискують київських ремісників, котрі примушуються до того, аби віддавати «повин-

ность полковнику и старшине и всякие діла ділать без платежу». Крім того, полковник забрав з відомства магістрату також «музицький» цех. У Стародубі тамтешній полковник Михайло Миклашевський уже в гетьманування Івана Мазепи захоплював міські ґрунти, осаджуючи на них свої хутори і слободи, заводив на міських греблях свої млини, перебирав до своїх рук цілі села – Деменка, Рухів, Картушин, Круків, Солова та ін. А в Переяславі полковник Іван Мирович «употреблял до своего двору» «загородних людей, на подварках (переяславських) жиучих».

Зважаючи на те, що роки молодості й, відповідно, формування світоглядних засад в Івана Мазепи пройшли в інтер'єрі європейської міської культури, його пістет до європейських за своїм походження і духом традицій міської самоврядності, безперечно, був якщо не абсолютним, то принаймні найбільш виразним з-поміж усіх його як попередників, так і наступників на гетьманстві. Водночас на ставлення Мазепи-гетьмана до розвитку самоврядування в Києві та на теренах Лівобережжя, так само безперечно, впливали й майнові та владні інтереси його оточення, насамперед полковників і деяких найбільш впливових сотників, які через обмеження прав міського самоврядування добивались розширення власних владних прерогатив.

Власне, вже від часів Богдана Хмельницького українські гетьмани традиційно декларували свою повагу до самоврядних практик, запроваджених ще великими литовськими князями та польськими королями, але при цьому не нехтували й можливостями їх суттєво обмежити на користь козацької адміністрації. Відтак реґіментарі звично при сходженні на гетьманство підтверджували старі великокнязівські й королівські привілеї своїми універсалами та клопотались перед царською владою про аналогічні дії й з її боку, але при цьому не забували й про те, щоб зміцнити в містах власні владні позиції та отримати з них економічний зиск. Вправність володаря гетьманської булави якраз і полягала в тому, аби реалізовувати такий біполярний політичний курс, дотримуючись балансу інтересів козацтва та міської громади самоврядних одиниць.

Мазепа, дбаючи про імідж правителя, котрий піклується про всі соціальні стани країни, вже в перші місяці свого перебування при владі видає ряд універсалів з пожалуваннями міським громадам найбільших тогочасних урбаністичних локацій Гетьманату. Так, 11 вересня 1687 р. він підписує універсал київському магістрату з підтвердженням усіх їхніх давніх прав і привілеїв. Того ж року на прохання чернігівського війта затвердив давні міські права міської громади Чернігова. У випадку з останніми гетьману довелось ще й неабияк напружитись, щоб розчистити авґієві конюшні, залишені попередником. А саме: розв'язувати заплутану

правову колізію, що склалась в результаті грубого втручання чернігівського полковника Якова Лизогуба в автономні права самоврядної міської громади. Тож Мазепа розпорядився міські цехові організації вивести з-під послушенства полковника й повернути їх до міста. Чернігову поверталось також й узурповане полковником право стягування вагового та помірнього. 5 жовтня того ж 1687 р. гетьман підтвердив магдебурзьке право Стародубу, надавши йому заразом села Кустичі та Сергіївку, а також п'ять млинів, збори з яких мали поповнювати міську скарбницю. Іншими універсалами Мазепа урегульовував права Березанської, Борзенської, Бориспільської, Воронізької, Козелецької, Ніжинської, Переяславської, Почепівської та інших ратуш.

Піклуючись про забезпечення саме такого балансу, Іван Мазепа універсалом від 11 вересня 1687 р. зобов'язав підданих київських монастирів нарівні з міщанами відбувати різні міські повинності, акцентуючи увагу на важливості участі «монастирських людей» в сторожовій службі з огляду на прикордонне положення Києва. Видачі універсалу передувала зустріч гетьмана з київським війтом Іваном Биковичем, котрий прибув до Батурина на аудієнцію до Мазепи у супроводі київських бурмистрів і райців. Крім привітань з обранням на гетьманство, представники магістрату подали скаргу на порушення козацької адміністрацією магдебурзького права Києва. Джерела доносять, що гетьман обіцяв уважно розглянути скарги й ухвалити відповідне рішення, попередньо доповівши про це царю та порадившись із старшиною: «Тую tedy суплику вашу мы вычитавши и в память нашу взявши, з тым пана войта вашего тепер до вас отпрауем, же обіцуем, оглядівшись на уряді от Бога нам повіренном, волного часу в права ваши вглянути, и що будетъ помощи и учинити можно, тое з породою старшины без отмовы учиним, однак, найпервій мусим о том доложити пресвітлому монаршому их царского пресвітлого величества престолу». Тоді ж, вочевидь, йшлося і про важливість дотримання загальних правил міського співжиття й представниками православних монастирів.

Реагуючи ж на скарги магістрату на протиправні дії козацтва, у червні наступного року Мазепа видав сувору заборону київським козакам шинкувати у місті горілкою, завдаючи тим самим економічної шкоди міським шинкам. Гетьман радив козакам шукати інші «пристойнішіє к вспоможенью господарства своего обмишленія», погрожуючи порушникам заборони відчуті «не тилко на шкурі своей строгое... каранье», а й утратою «худоби» та, навіть, «для горшой неслави» виключенням з козацького реєстру. А за місяць перед тим, 11 травня 1688 р., Мазепі довелося залагоджувати конфліктну справу з подібною ж фавбулою, щоправда цього

разу позивачем виступали ігумен і братія Густинського монастиря (територіально належав до Прилуцького полку), а відповідачами купці й козаки, що порушували монопольне право православної обителі шинкувати горілкою на прилеглий до монастиря території. Власне йшлося про регулювання продажу вроздріб спиртних напоїв під час храмового празника, до якого приурочувалося проведення під стінами святої обителі щорічної святкової ярмарки.

У наступні роки Іван Мазепа активно включиться в залагодження конфліктних ситуацій, що мали місце в Чернігівському полку поміж місцевою старшиною, козаками й посполитими з монастирями, розташованими на території полку. Зважаючи, що про захист в гетьмана просив сам архієпископ Чернігівський Лазар Баранович, інтервенції гетьмана в цьому питанні були особливо наполегливими. Владика ж, як відомо, був гарним перемовником. І ще в ті часи, коли Іван Мазепа набував вишколу при дворі Яна II Казимира, тоді ще єпископ Лазар восени 1675 р. добивався від гетьмана Виговського універсалу на підтвердження маєтностей Новгородському монастиреві – «для помноження хвали Божей и веры православной». Причому, зважаючи на апетити козацької старшини, котра поволі входила у роль повноцінної шляхти й не бажала стримувати свої майнові запити, навіть якщо це провокувало соціальне невдоволення, досягати бажаного спокою гетьману було нелегко. Принаймні, з матеріалів надзвичайно жвавого листування, восени – на початку зими 1695 р. Мазепа провадив з настоятелями чернігівських монастирів і тамтешньою полковою старшиною, впливає, що далеко не завжди накази гетьманського уряду виконувались з першого разу. Зокрема в універсалі до полковника і полкової старшини Чернігівського полку регіментар вказував, що коли рік тому він, реагуючи на подану духовенством скаргу в його «бытность в Чернигові», «приказалисмо словесно», «дабы болше неважлилися подданих помянутих инокин ніякою зачипати панщиною и до жадних работизн не потягати, кроме общей городской», то «наш приказ через цілий рок был в цілости захований и ненарушоний». Але потім «по прежнему их подданим діятся утімяжене». Отож цього разу Мазепа вже письмово універсалом забороняв полковнику і полковій старшині втручатися в монастирські маєтності, погрожуючи суровим покаранням у разі порушення й цієї заборони.

Повертаючись же до конфлікту інтересів київських козаків і місцевого магістрату, варто звернути увагу на той факт, що Мазепа, рішуче ставши на захист економічних інтересів київського самоврядування, водночас продемонстрував і свої сентименти по відношенню до представників козацького стану. Причому, як видається, джерелом цих сентимен-

тів було не лише почуття станової солідарності, а й усвідомлення загальностанового інтересу. Розуміючи важливість забезпечення економічної спроможності козацького стану, тим паче у прикордонному Києві, гетьман, поруч із жорсткими заборонами і погрозами на адресу козаків, у надісланому 24 жовтня 1687 р. з Батурина князю Голіцину листі хоч і підтримував «усердное прошения войта и мещан киевских» щодо видачі царями жалуваної грамоти Києву, але при цьому звертав увагу московського можновладця й на потребу окреслення чітких межі, за які не можуть виходити привілеї місту. Зокрема, Мазепа наголошував, що не може бути й мови про тотальне звільнення від «пошлины», оскільки «по указу их царского пресветлого величества все так великороссийские яко и малороссийские купцы и торговые люди zde для расходов наших войсковых оную платят сего ради и им мещаном киевским не подобает от того свободными быти ибо они от себя никакой к целости сей малороссийской страны не чинят должности».

Необхідність залучення податків з Києва до Військового Скарбу гетьман серед іншого аргументував й історичними прецедентами: «издавна бывали от оной (пошлины) свободны, однако ж не все, но точию урядники или кто из мещан достоин был того». Крім того, продовжував козацький зверхник, в часи перебування Києва в складі Корони Польської київські міщани у воєнну пору «давали от себя несколько сот ратных людей и пушки з запасами военными к обороне городской имели, а ныне такой способности к военному делу у них нет». Зважаючи ж на те, що всю ратну працю звалило на себе козацтво, гетьман і клопотався перед царями, аби за київським магістратом було збережено лише монополію на утримання винних шинків, «а мед и пиво чтоб вольно было и казакам продавать которые в Киеве живут, занеже они всегда на службу их царского пресветлого величества монаршескую для обороны сей страны готовы суть, и против неприятелей головы свои носят, а на пограничии живущии не имеют где б могли орати и сеяти, и иные способы к пожитию имети токмо тем шинковым промыслом и кормятца».

Крім вирішення питання щодо допущення козаків до шинкування медом і пивом у Києві, привід до втручання Мазепи у київські справи надала в цей час і справа київського війта Ждана Тандрини, звинуваченого в чисельних службових зловживаннях. Власне, на той час Тандрини вже був позбавлений війтівства, а його дружина, котра з ревнощів «бурмистерских женъ бивала нещадно, пекла железом и мордовала, а иных и на смерть поубивала», була навіть засуджена до смертної кари, однак і надалі продовжував своїми протиправними діями привертати до себе увагу київської влади та місцевої громади. Аби покласти край цим непо-

добствам, у лютому 1688 р. Мазепа відправив до Києва «для учинения розыску людей чесных», а саме: генерального суддю Саву Прокоповича, знатного військового товариша Карпа Мокрієвича, колишнього полкового суддю Василя Гуменського і судового писаря Андрія Василевича, а також зобов'язав і київського полковника Костянтина Солонина «там же быть».

Проте найбільш складною проблемою, через яку Мазепі наприкінці 1687 – початку 1688 р. довелось ангажуватись у київські справи, видається, була справа повернення Києво-Печерській лаврі права ставропігії, яке було втрачене 1686 р. в часи неканонічного перепідпорядкування Київської митрополії патріарху Московському. Втрата статусу була пов'язана з тим, що настоятель святої обителі архімандрит Варлаам (Ясинський), на відміну від митрополита Київського Гедеона, протиставився відриву від Вселенського патріархату. А ще вагомою перешкодою для збереження ставропігійного статусу Лаври при цьому переході була позиція гетьмана Самойловича, котрий волів, аби обитель підпорядковувалася прихильному до нього митрополиту Київському Гедеону, а не напяму патріарху Московському. А ось Мазепа вже від січня 1688 року активно включається в цю більш ніж делікатну справу, звертаючись до царів, патріарха Йоакима, Василя та Олексія Голіциних з проханнями «монаршескою грамотою подтвердити и изволити взять ту лавру в свою монаршескую оборону чтоб она обреталася под архипастырским святейшего московского и всея Росии патриарха». Окрім ставропігійних прав Лаври, гетьман на прохання лаврської братії клопотався і щодо «потребного подтверждения... права оных» на друк книг.

Врешті навесні 1688 р. проблема була вирішена, і Лавра отримала від царів, а згодом і патріарха грамоти з підтвердженням ставропігійного статусу, в тому числі й дозвіл на друкування книг в лаврській друкарні. Щоправда, друк був обумовлений обов'язковим згадуванням царів, патріарха Московського та митрополита Київського. Остання умова суперечила правам ставропігії й, можливо, певним особистим інтенціям лаврського архімандрита. Отож владики Варлаам намагався позбутися такого зобов'язання і втрапив в черговий скандал – прагнучи отримати «правильну» грамоту на ставропігію, без згадування в ній митрополита Київського, архімандрит повернув до Москви отриманий перед цим документ, причому, надіславши її патріарху. Вибір владикою адресата з царських палат Кремля виглядав відверто провокативно, зважаючи на стійке бажання світської влади обмежити вплив патріарха в державі. А виглядало все так, нібито, Варлаам скаржився Йоакиму на царське сімейство. Отож лаврський архімандрит потрапив у немилість до царів і гетьману Мазепі на початку квітня 1688 р. довелось писати «особые письма» князю

Голіцину, описуючи «страх и трепет... с великим плачем и воплем», які огорнули серце печерського насельника від звістки про «монаршескую их царского пресветлого величества опала», та прохаючи його допомогти повернути царську милість до архімандрита, котрий допустився помилки не зі злого умислу, а лише «с простого сердца», не розуміючи тонкощів придворного життя. За декілька тижнів Мазепа повторив своє прохання, реагуючи на слізні звернення архімандрита, «в крайней скорби будущего». І таки добився того, що за сприяння Голіцина царське сімейство змінило свій гнів на милість по відношенню до Варлаама, а той у знак вдячності відразу ж умістив їм присвяту у виданій в лаврській друкарні книзі Антонія Радивиловського «Вінець Христов».

Алгоритм реалізації реформаторських ініціатив гетьманського уряду

Істотне змінення влади дозволило Мазепі відійти від політики примітивного популізму, до якої йому довелося вдаватися відразу ж після коломацького перевороту. Натомість відтепер у ній домінуючим стає прагнення унормування соціальних засад гетьманської держави, консолідації старшинської верстви та в результаті цього зміцнення політичної влади. Маються на увазі пропозиції Мазепи щодо повернення до непопулярної серед української людності, але прибуткової для гетьманського скарбу практики впровадження оренд; впорядкування соціальної структури населення через проведення в полках переписів козацького та некозацького люду; впровадження заборони для старшини звертатись з проханнями щодо земельних надань в Україні напряду до царського уряду, оминаючи гетьманську персону. А якщо Мазепа таки і вдається до популізму, то робить це витончено, майстерно. Яскравий приклад саме такої політики гетьман демонструє на прикладі відновлення практики оренд в Україні.

Оренди як один з найефективніших способів наповнення Військового Скарбу існували в Гетьманаті ще від часів гетьманування Богдана Хмельницького. Гетьман Самойлович, вишукуючи кошти передовсім на утримання найманого війська (охотницьких полків), 1678 р. впровадив повноцінну систему оренд, передавши фінансово спроможним приватним особам право збору податків з найбільш прибуткових на той час промислів – млинарства, винокуріння і шинкування спиртними напоями, отримуючи від них авансом фіксовану щорічну плату. Зрозуміло, що орендарі прагнули не лише повернути витрачені на оплату свого фіскального привілею кошти й отримати певний зиск, а здобути максимально можливу маржу. Відтак, і ставлення до орендарів і, навіть, самої практики передачі гетьманським урядом права збирання непрямих податків приватним особам в Україні було вельми критичним. І в часи соціальних деструкцій 1687 р. чи не найбільш популярним у середовищі свавільців було гасло боротьби з орендарями. Зважаючи ж на негативний суспільний резонанс, Мазепі відразу по здобутті булави довелося реагувати на ситуацію, причому, радикально й намагаючись максимально виправдати суспільні очікування. Універсалом від 25 липня гетьман серед іншого декларував відміну непо-

пулярної практики оренд, мотивуючи своє рішення бажанням не допустити надалі «вам через онія прикрости». Водночас, прагнучи зупинити теперішню хвилю насильств по відношенню до орендарів, Мазепа тих осіб, «которые арендою завідовали», а наразі стали об'єктом акумуляції соціальної ненависті, брав під свою оборону, «жебы каждый з нихъ спокойне zostавал при своей цілости», погрожуючи свавільникам, котрі наважаться продовжувати чинити насильства колишнім орендарям «любъ на здоровю, любъ на худобі найменшую шкоду», карою смерті. Крім жорсткої відповідальності для осіб, котрі вчиняли майнові злочини чи зазіхали на життя орендарів, Мазепа погрожував жорстким покаранням і тим старшинам, які будуть не належним чином пильнувати спокій у своїх сотнях і полках.

Утім дуже скоро гетьман пересвідчився у поспішності та шкідливості ухваленого рішення, адже повноцінно замінити кошти від орендних зборів було нічим, а отриманий внаслідок цього дефіцит Військового Скарбу не дозволяв підтримувати в належному стані боєздатність найманого війська, що напряду корелювалось з питаннями безпеки Гетьманату. Переконавшись в доцільності реанімації орендних практик, Мазепа намагається представити це суспільно дражливе політичне рішення не як свій особистий вибір, а як прояв загальної волі товариства. Саме цим можна пояснити апелювання Мазепа до волі учасників майбутнього старшинського з'їзду, на розгляд якого й переносилось остаточне вирішення дражливих питань. Зрозуміло, що в такому варіанті гетьман убезпечував себе від закидів у волюнтаризмі та, відповідно, закладав для себе гарантії не повторення сумної долі гетьмана Самойловича.

Цікавим політтехнологічним кроком гетьманського уряду в цьому процесі видається й історія із запланованими ним масовими акціями з оприлюдненням в Україні напередодні відкриття з'їзду виданих Мазепі за результатами візиту до Москви 1689 р. царських грамот. Навіщо? Аби ні в кого з присутніх на зібранні старшин не виникало сумнівів у легітимності гетьманського влади та повному визнання її владою царською, а відтак і правомочності пропозицій, винесених гетьманом на обговорення. Більше того, було передбачено, що напередодні з'їзду відбудеться опитування «посполитого народу», аби з'ясувати, «что им лутче и сноснее, аренду иметь или поборы давать».

Загалом варто визнати, що в часи, коли піар-технології офіційно ще не стали унормованою частиною політичної культури, Іван Мазепа користувався ними не лише вельми активно, а й доволі вдало. Й ось ця історія з отриманням гетьманом 1689 р. у Москві на його прохання пишно декорованої царської жалуваної грамоти на гетьманство із підтвердженням всіх «прежних прав и вольностей» і наступна за цим процедура її

оприлюднення в Україні слугує доволі переконливим доказом цьому. Адже необхідність видачі такого документу була доволі сумнівною, оскільки на уряді Мазепа ствердився ще два роки тому. Хіба що, як свідчення підтримки гетьмана також і новим керівництвом Московської держави, а не лише урядом Голіцина, керівник якого так безславно зійшов з політичного небосхилу держави. Але в гетьмана були свої резони. Ще перебуваючи в царській столиці він анонсував перед новим главою Посольського приказу Омеляном Українцевим масове ознайомлення зі змістом грамоти посполитого люду в українських містах, а також її вичитування старшині під час старшинського з'їзду на Різдво у Батурині. І вкрай важко щось заперечити тим дослідникам, які вбачають у цих діях гетьмана не якесь там хворобливе самолюбівання Мазепою власних здобутків, а переслідування цілком прагматичних сенсів: через демонстрування особливої милості московських династій до себе посилити гетьманську владу та запобігти новим старшинським змовам.

Наступне, що звертає на себе увагу при аналізі вчинків гетьмана в цей час, так це сталі бажання Мазепа, з одного боку, засвідчити царському уряду власну лояльність, а з другого – спертися на авторитет монаршої особи при реалізації цих, не надто популярних серед козацтва, нововведень. Мабуть, саме цим можна пояснити, наприклад, апелювання гетьманом до Москви у справі регулювання кількості винокурень у Гетьманаті. Адже очевидно, що таке питання гетьманський уряд мав право вирішувати самостійно. Йому це не забороняли умови Коломацької угоди 1687-го, як і Московської 1689-го. Тим не менш, Мазепа і про цю справу доповідає у Москву. Інша справа, що таке легітимізування гетьманської влади авторитетом московського царя мало й свій зворотній бік. У найближчій перспективі це негативно позначалось на авторитеті гетьмана в очах січового товариства та їхніх симпатиків у Гетьманаті, котрих відверто дратувало прислужництво гетьмана царським інтересам.

На переломі 80–90-х років XVII ст. час для посилення Мазепою позицій гетьманської влади, стабілізації соціальної структури суспільства, варто визнати, видався доволі слушним. Як занотував Самійло Величко, «Оскільки не було на прийдешнє літо (тобто – 1690 року. – В. Г.) монаршого указу, щоб готуватися з козацьким військом на воєнну кампанію, то цілий той рік всі малоросіяни пережили в своїх домівках у мирі». Щоправда, уважний дослідник біографії Івана Мазепа Олександр Оглоблин свого часу підрахував, що за 22 роки його гетьманування «властиво «мирними» було трохи більше як 1 місяць». І справді, навіть у такий відносно мирний час наприкінці жовтня 1689 р. гетьман відіслав до Москви зібрану його агентами інформацію і про татарські набіги на південні кордони Гетьманату та підготовку кримців до нових вторгнень

«будущей зимы», і про концентрацію польських підрозділів неподалік Києва та, нібито, таємний пошук дипломатами Речі Посполитої способів замирення з Оттоманською Портою і Кримським ханством. На початку лютого до Батурина прибули мешканці Полтавського полку, котрі разом із запорожцями їздили до турецьких містечок, а по поверненні були відправлені полковником Жученком до гетьмана, аби попередити про концентрацію там татарського війська, готового напасти на українські міста. Реагуючи на ці тривожні звістки, Мазепа 13 лютого віддав наказ охочекомонному полковнику Іллі Новицькому негайно висуватися з полком до Дніпра й мати «пильну обережність і готовність воєнну». Та й сам гетьман на чолі приданих йому стрілецьких, рейтарських і солдатських полків московського війська та козаків Гадяцького полку намірювався у цей час виступити з Гадяча до Миргорода – «ближей ку Днепру», аби мати змогу оперативне реагувати на можливий напад з півдня. У травні Мазепа вислав охотницькі полки на р. Тясмин, трохи згодом козаків Полтавського полку й охотників з інших полків – на Оріль й устя Орчика. Влітку 1690 р. козацькі загони ходили в похід під Очаків й спустошила його околиці.

Зрозуміло, що це була така собі щоденна військова рутинна, яка, як перед цим пересвідчилися, навіть не завадила уродженцю Полтавщини Самійлу Величку назвати 1690 рік загалом роком «мирним». Гетьманський уряд також мав уже при звичаїтись до такого алгоритму «мирного життя» й не надто переймались цим «несуттєвим» відволіканням від справ внутрішньої політики. Але справа в тому, що ці «несуттєві» відволікання проектувались на внутрішні справи, зокрема господарських розвиток краю. Мало того, що виступаючи в похід для прикриття кордону, козаки повинні були забезпечити себе необхідними запасами боєкомплекту, продовольства і фуражу, коштом населення утримувались вільнонаймані козацькі полки. А до того ж, участь у походах відволікало козацтво від ведення власного господарства, яке й забезпечувало економічну спроможність товариша виступати в нові походи. Отож і читаємо в кореспонденції гетьмана з початку травня 1690 року, що козаки Полтавського полку та виборні люди з інших полків виступлять на охорону південних кордонів, загрожених татарським нападом, але не відразу, а «жебы тых полковъ люде осмотрелися около нужных работъ своих господарныхъ».

Залежність мобілізаційної готовності козацького війська від сезонного господарського циклу не могла не турбувати гетьманський уряд. Найочевиднішим виходом із скрути міг стати розвиток інституту найманого війська, що існував в Гетьманаті ще з часів регіментарства Богдана Хмельницького. Утім, регулярне військо потребувало великих фінансових витрат, а грошей бракувало. За таких умов уже 27 жовтня

гетьман розіслав у полки універсали з обґрунтуванням необхідності розвивати охотницькі полки, аби надійно захистити край від татарських набігів, а також констатувавши фінансову неспроможність Військову Скарбу їх утримувати належним чином. Вихід із скрути гетьман вбачав у поновленні оренд. Отож, покликаючись на досягнуті в Москві домовленості, Мазепа наказував очільникам полків організувати серед товариства, міщан і поспільства обговорення доцільності цього кроку або ж впровадження нових поборів з селян як можливої його альтернативи – «здаючи на вашу увагу и разсудок, яким бы способом лучше и легче грошы до скарбу войскового на уставичніе войсковіе потребы и на заплату охотницкому войску збирати: чы з поборов роковых? чы з подачок шинковых? чы обновити на тое оренду?»

Проведена гетьманським урядом роз'яснювальна робота принесла свої плоди. На Різдво 1690 р. до Батурина з'їхались полковники з полковою старшиною, сотники й очільники міських громад і на руках у них уже були колективні прохання про відміну поборів і відновлення оренд: «Всі зо всіх полков и городов, старшіе и меншіе, одномислне до нас отписали, жебы не было поборов и от шинков подачок, а обновлена была аренда, якую за річи зносную собі всі почитали». Тож і рішення старшинського з'їзду було цілком прогнозоване – пропозиція керівництва Гетьманату знайшла одностайну підтримку достойників з полків. Тим паче, що в рішенні ради наголошувалось на тому, що жодних «тягостей» від цього кроку людності не буде. Кошти ж мали платити лише ті підприємці, котрі забажають зайнятись відповідними промислами. Однак, враховуючи й негативне емоційне сприйняття оренд, і неминучі у таких випадках зловживання орендарями своїм монопольним становищем, та усвідомлюючи масштаби потенційних небезпек, питання щодо удосконалення орендних практик, аби уникнути соціально небезпечних наслідків, Мазепа повторно виносить ще й на старшинський з'їзд, скликаний у Батурині на великодні свята того ж таки 1690 р.

За результатами такого тривалого обговорення проблеми, старшина, приводячи справу «до skutku», ухвалила рішення не віддавати оренди одноосібним орендарям, а лише громадам: «тепер потвержено общим приговором, абы нігде поединковые арендарі не держали аренды, але щоб як в городах, так и селах на мирі для добра посполитого ишли аренды горілчаніе и тютюнніе». В розісланих в полки і сотні гетьманських універсалах було детально представлено механізми впровадження таких оренд, згідно з якими, громада повинна була спершу з власних коштів викупити шинки в приватних власників. До запуску Петрового посту – сплатити певну визначену суму грошей. І вже, «отдавши до скарбу войскового рату», з орендованих промислів «зиски збирати на общую

потребу, якь козацкую, такь и громадзку». Суспільну значимість повторного впровадження оренд серед іншого мав забезпечити й той факт, що з тих отриманих «зисків» орендарі були зобов'язані «учинить вспоможение... на войсковую оказію порохомъ и свинцом товаришам убогим».

Аби ще більше знизити суспільну напругу навколо цього дражливого питання, гетьманський уряд виявляв готовність до демонстрування й показної власної людяності, передбачаючи значні виключення з дії орендного закону. Зокрема мед, пиво і брагу дозволялось вільно «каждому шинковать» і без сплати орендних коштів. Крім того, в разі потреби – з оказії родин, хрестин, весілля чи поминок «якь козакові, такь и посполитому чоловікові» дозволялось без обмежень й орендних виплат виготовляти дома горілку в необхідних обсягах. Або – «где на стороні дешевшою ціною гуртом купити». Єдине, що таку продукцію дозволялось продавати гуртом, а не «квартиною», аби не завдавати збитків діяльності орендних шинків. На порушників орендних правил очікувала конфіскація товару, а також і «худобы своей без жадной фолкги».

Водночас гетьман демонстрував твердість і послідовність у дотриманні правил орендних правил гри, в обстоюванні прав орендарів, економічні інтереси котрих нерідко порушувались продавцями так званої «навозної горілки» (тобто, не виготовленої згідно орендних договорів на місці, а привезеної для нелегального збуту з де-інде). Найкраще збереглися такі оборони універсали Івана Мазепи, видані з метою відстоюванні непорушності економічних інтересів православних монастирів – Єлецького, Новгородського тощо. З великою долею вірогідності можна припустити й існування подібних універсалів і щодо світських орендарів, єдине, що рівень збереженості їх був гіршим, аніж в монастирських архівах.

Економічні та соціальні передумови стабілізаційних процесів

Важливою передумовою господарського піднесення козацької України в останні десятиліття XVII ст. було не лише припинення спустошливих бойових дій на теренах Лівобережжя, але й швидке демографічне зростання, зумовлене насамперед потужними міграційними потоками, що надходили зі швидко зруйнованого війною Правобережжя. Спершу міграція відбувалася як персональне рішення переселенців, які за Дніпром рятувалися від репресій опонентів, шукали кращих умов життя або перспектив для службового зростання. Саме такими були «емігрантські стратегії» впливових старшинських родів Правобережжя – Гамалій, Лисиць, Мовчанів, Кочубеїв, Кандиб, Тарасенків, Вуяхевичів, Дорошенків та інших. В умовах загострення російсько-турецької збройної боротьби за Україну у вересні 1678 р. гетьман Самойлович учинив першу спробу організованого масового переселення правобережців на Лівобережжя. У разі переселення за Дніпро правобережцям від імені царя Федора Олексійовича було обіцяно допомогу й різні преференції. Але водночас були передбачено і заходи примусу: відправленому для реалізації переселення канівському полковнику Данилу Пушкаренку було віддано наказ: «коли б хто з вами не захотів (йти), того для спільної однастайності силоміць з собою звідти впровадьте сюди до Переяславля». Наступного року практику примусового переселення було продовжено. При цьому призначений наказним гетьманом над полками, залученими до проведення операції, старший син гетьмана Самойловича Семен, йдучи на Правобережжя, захопив навіть декілька гармат, які, як виявилось, стали в нагоді при здобутті Ржищева, Канева.

Микола Костомаров твердив, що примусове переселення торкнулось козаків і посполитих усіх одинадцяти полків Правобережного Гетьманату. Як доповідали роком пізніше послі гетьмана Самойловича в Москові, частина вигнанців з Правобережжя осіла на Лівобережжі, частина використала землі Лівобережжя як транзитну територію й попрямувала на Слобожанщину. І хоч примусове переселення української людності з правого берега Дніпра на лівий стало великою драмою, отримавши в народі промовисту назву «великий згін», в економічному сенсі воно неабияк стимулювало господарський розвиток як Лівобережжя, так і Слобідської України.

Щоправда, породивши при цьому й неабиякі проблеми для гетьманського уряду стосовно інтеграції переселенців. За оцінками Самойловича (які, звичайно ж, складно верифікувати), на Лівобережжі в непевному становищі перебувало близько 20 тисяч сімей. І як невтішно констатував гетьмана у листі до Москви, виселенців з Правобережжя спершу обнадіяли «милостивими государевими грамотами, що їм на цьому боці Дніпра вчинено буде всяке утримання, але досі забезпечення ніякого не вчинено; просяться вони на той бік Дніпра на свої колишні поселення, але їх на той бік не пускають».

Зважаючи на переважно аграрний характер тогочасного українського суспільства, передовсім гостроту створювала проблема задоволення потреб переселенців у земельних ресурсах. І це при тому, що Селянська війна літа 1648 – першої половини 1652 року на відміну від подібних рухів у Європі, як констатують В. Смолій і В. Степанков, таки увінчалася перемогою. На підвладних гетьманському уряду теренах було ліквідовано засновану на засадах позаекономічного примусу фільваркову модель господарювання. Натомість широкого поширення набула практика перерозподілу земельного фонду, реалізована передовсім у побутуванні такого явища, як займанщина: «хто де займе пустку землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», міг вільно на ній проживати й господарювати. Реагуючи на спроби коронної та литовської шляхти після підписання Вічного миру 1685 р. повернути втрачені маєтності, чернігівський полковник Яків Лизогуб універсалом від 13 вересня 1690 р. підтверджував право нових власників-селян і надалі «ровне и спокойне» нарівні зі шляхтою й іншими власниками користуватися тими ґрунтами «ку пожитков своему, без жадних заводов и турбации», й аби хто їм у цьому став на заваді, того полковник грозив суворо карати.

Загалом склалася ситуація, коли здобута «правом шаблі» земля перебувала в безумовній власності козаків і посполитих (селян чи міських жителів), і нові господарі могли її вільно продавати, обмінювати, дарувати, передавати в спадок тощо, але водночас співвласником цієї землі виступала держава. Отож для того, аби розпоряджатися козацьким ґрунтом, господарю потрібно було перебувати в козацькому компюті певної сотні й особисто нести службу в козацькому війську. Посполитий же люд за користування ґрунтами був зобов'язаний виконувати так звані загальнонародні повинності (лагодження доріг, мостів, перевозів, тилове забезпечення козацького війська тощо) та сплачувати до Військового скарбу належні податки. При цьому специфіка функціонування станової ранньомодерної держави допускала існування різних регіональних моделей соціального й господарського облаштування. Тож, скажімо, у північних районах Лівобережжя утвердився порядок, за якого землею володіли не

окремі особи, а сільські громади чи об'єднання кількох сімей — так зване сябринне землеволодіння. Поземельні зв'язки формувалися не лише з огляду на родинну спорідненість, а й наявність спільних економічних інтересів, виражених у спільному обробітку землі та спільній реалізації отриманої на ній продукції. Відтак членами спілки могли бути не лише родичі, а й сусіди чи сторонні особи, що володіли відповідним сябринним паєм.

Ще одним проявом змін у поземельних відносинах стає суттєве зміцнення позицій православних монастирів, економічні інтереси яких послідовно захищали практично всі українські гетьмани. За такого сприяння православна церква за рахунок маєтностей, що раніше належали римокатолицьким кляшторам, входили до складу королівщин або перебували в приватному шляхетському землеволодінні, стрімко розширила свій земельний фонд, а також отримала чимало пільг та економічних преференцій.

Тим часом шляхетське землеволодіння в роки революції суттєво зменшилося. Власне, володільницькі права було збережено лише за тими шляхтичами, які визнали зверхність гетьманського проводу та служили у Війську Запорозькому. При цьому гетьманський уряд, дозволяючи колишнім власникам із числа шляхти повернутися до своїх маєтностей, намагався не допустити відновлення дореволюційного рівня експлуатації підданих. У регіональному вимірі найбільша частка шляхетського землеволодіння зберіглася на півночі Лівобережжя (у Чернігівському полку в приватній власності залишилося 50, а в Стародубському — понад 30 маєтностей), менша — в центральній його частині та зовсім мізерна — на півдні.

Перерозподіл земельного фонду та трансформація форм власності на землю призвели до важливих змін у соціальній структурі: практично зникають категорії великих і середніх землевласників, різко скорочується чисельність дрібної шляхти, натомість стрімко зростає роль та значення козацького й селянського сегменту в структурі господарювання. Індивідуальні козацькі й селянські господарства, що ґрунтувалися на праці вільного виробника на власній землі, стають осередком господарського життя козацької України. Щоправда, здобуті поспільством під час революції можливості не отримали законодавчого закріплення в писаних правових нормах, а ґрунтувалися виключно на звичаєвому праві. Відсутність же такого закріплення приховувало загрозу реставрації дореволюційних порядків у майбутньому. Що, власне, і спостерігаємо починаючи вже з кінця 50-х років XVII ст., коли наближена до гетьманської влади козацька старшина почала активно прибирати до своїх рук ґрунти й угіддя, що перед цим належали непривілейованим верствам населення або перебували у статусі вільних військових маєтностей.

Зазвичай маєтності спершу переходили до рук козацької старшини в статусі рангових пожалувань, тобто таких, що були пов'язані з посіданням певного уряду. Причому, якщо у роки революції передавання козацьким старшинам полкового й сотенного рівня маєтностей на ранг джерела фіксують украй рідко, то, починаючи з останньої третини XVII ст., рангове землеволодіння набуває поширення. Реципієнтами ж пожалувань за службу стають не лише полковники, сотники, окремі представники іншої полкової та сотенної старшини, але й війти, бурмистри, інші представники міського самоврядування.

В який спосіб право розпорядження земельними ресурсами використовувалося гетьманами для зміцнення влади та гарантування спокою в державі наочно демонструє аналіз надавчої політики Івана Мазепи. Намагаючись консолідувати козацьку еліту, яка мала стати опорою гетьманської влади, а, відтак, і козацької держави загалом, гетьман не лише продовжує політику роздачі вільних земель у приватні руки, а й надає їй значно більшої динаміки. Так, згідно підрахунків Миколи Петровського, якщо його попередник Іван Самойлович в одному лише Чернігівському полку за роки свого гетьманування роздав 27 маєтностей, то за гетьманування Мазепи в приватні руки було передано майже вдвічі більше – 48. При цьому дослідники помітили й цікаві тенденції щодо зростання кількісних показників надавчих ініціатив Мазепи. Перший пік такої активності випадає на перші роки його гетьманування. Тоді до рук гетьмана потрапило чимало маєтностей, конфіскованих у його попередника Самойловича, його родичів і прибічників, а позиції самого Мазепи в середовищі козацтва були доволі хиткими і потребували суттєвого зміцнення. Отож щедрими пожалуваннями гетьман з одного боку формував коло своїх прибічників, а з іншого – зміцнював їхнє матеріальне становище.

Так, уже на третій день по обранню на гетьманство – 27 липня 1687 р. Мазепа, «маючи в респекті нашомъ и в повазі годнии в войску праці и заслуги пана Прокопа Левенця, обозного полкового полтавского», надав йому «село Милци в ключу Полтавском лежащее зо всіми належностями». Універсалом від 7 серпня гетьман підтвердив володільницькі права колишнього військового осавула Михайла Миклашевському. Слідом за цим лише упродовж серпня-вересня регіментар або надав підтверджувальні універсали на існуюче майно, або розширював володільницькі права значному військовому товаришеві Данилові Лісницькому, пану Павлові Гудовичу, дружині покійного прилуцького полковника Лазаря Горленка Єфросині, полковому писареві Чернігівського полку Іванові Скоропадському, колишньому глухівському протопопові Василю Борзаківському, глухівському сотникові Василю Яловицькому, значковому товаришеві Іванові Ломиковському, сосницькому військовому товаришеві Омелянові

Денисовичу, ніжинському протопопові Павлові Пучковському, військовому канцеляристові Саві Шабельниченкові, комонному полковникові Іллі Новицькому, синам чернігівського сотника Стефана Силича Матвієві та Іванові, сину покійного генерального судді Івана Домонтовича Павлу, новосанжарівському сотникові Якову Мелещенку, значному товаришеві Стародубівського полку Костянтинові Мартиновичу. У жовтні підтвердити свої майнові права й отримати нові пільги пощастило колишньому почепівському сотникові Науму Ноздрі, полковому хорунжому Тимофієві Улізку, генеральному обозному Василеві Борковському, вдові колишнього стародубівського полковника Федора Мовчана Марії Гаврилівні, топальському сотникові Федорові Колчевському, стародубському священику і колишньому генеральному підскарбію Романові Ракушці-Романовському та цілому ряду інших, не настільки відомих і знакових осіб. Наступного року активна надавча кампанія гетьманського уряду продовжилась і серед щасливих власників маєтностей бачимо і полкового осавула Григорія Зарудного, і бунчукового товариша Юхима Лизогуба, і знатних військових товаришів Федора Кандибу, Журмана, Степана Гречаного, Михайла Миклашевського та інших.

А ось дві наступні хвилі гетьманської щедрості випадають уже на 1699-1701 та 1706-1708 роки. Причини першої, вочевидь, крились у природному суттєвому зростанню чисельності старшинської верстви, яку Мазепа намагався перетворити на повноцінний європейський нобілітет. А друга, знову ж таки – вочевидь, була спровокована розвитком міжнародних процесів й усвідомленням конечної необхідності ухвалення важливих зовнішньополітичних рішень, підтримка яких старшинської верствою була вкрай важливою для гетьмана. Загалом же, гетьман Мазепа, за підрахунками Олександра Оглоблина, за роки свого правління видав старшині і монастирям близько тисячі жалуваних універсалів.

Надавча політика Мазепа, крім стимулювання лояльності еліти, мала на меті й цілком практичну державницьку мету: зміцнення позицій козацьких адміністраторів – полкової, городової і сотенної старшини, здатних ефективно управляти державою. Відтак на перших порах, як ужде зазначалося перед цим, перевага надавалася ранговому землеволодінню, коли право володіти землею потрібно було підкріплювати службою на старшинських урядах. Відхід зі служби, відповідно, означав і втрату маєтності. Зберігся цікавий лист гетьмана в Москву 1692 р., в якому він інформував царський уряд щодо засад своєї політики у царині землеволодіння: «про віддані маєтності різним персонам ми, гетьман з старшиною і полковниками так розсудили: котрі персони ще у війську а серед народу визнані бути до служби не придатними, а за нашими універсалами до маєтностей долучились, тих потрібно від того володіння відставити... і

деяких з таких осіб у Полтавському полку від маєтностей відставили уже..., і ті маєтності повернули в загальну городову владу, догоджаючи тому, аби поспільство не нарікало».

Водночас ще за попередників Мазепи в козацькій Україні утвердилась і практика наділення найбільш заслужених старшин й земельними пожалуваннями, які не були «прив'язані» до перебування на конкретному якомусь уряді, а сприймалися як дар за особливі заслуги перед Військом Запорозьким. Спершу ці пожалування реалізуються у формі володіння «до ласки військової», тобто володіння тимчасового, або ж – «по смерті», тобто пожиттєво. Аналізуючи правовий бік земельних пожалувань, не важко помітити, що на перших порах надання «до ласки військової» значно переважали всі інші форми. Але з останніх десятиліть XVII ст. володільницька формула «до ласки військової» поступово еволюціонує в «зуполне» володіння, тобто повну приватну власність. Цікаве пояснення мотивації такої трансформації, як і загалом представлення ключа до розуміння внутрішньої політики Мазепи, скерованої на формування з козацької старшини повноцінної європейської шляхти, знаходимо в листі гетьмана до царів Івана і Петра Олексійовичів від 11 лютого 1691 р., де зокрема вказувалось таке: «Колишні гетьмани, а особливо Іван Самойлович, мали таку недобру звичку, що такі маєтності (надані «до ласки військової») забирали на свій розсуд і не лише по смерті отримувачів дружинам і дітям їхніми маєтностями володіти не дозволяли і грамоти ваші монарші у них відбирали, але у деяких і за життя то робили, з якогось гніву свого від честі віддаляючи, віддаляли і від маєтностей. Однак я для утвердження в Малій Росії доброго і твердого порядку... не хочу так чинити, а більше до того схиляюсь, аби не лише старшина і полковники, і знатні особи примноження такими діями мали, але деякі і сотники з рядових потрапивши в знатні військові товариші отримували собі села чи млини».

Трансформація тимчасового, «до ласки військової» землеволодіння у «зуполне» призводила до зрівняння його статусних показників зі спадковим, «дідичним». Відтак стиралась межа й між землеволодінням старшинським та шляхетським. По суті, відбувалось злиття цих двох форм в одну – старшинсько-шляхетську.

Звичайно ж, процеси набуття, до того ж стрімкого набуття старшиною та наближеними до гетьмана особами значного за розмірами землеволодіння вкрай неоднозначне сприймалося рядовим козацтвом і поспільством. Прагнучи дещо понизити градус соціальної напруги з цього приводу, гетьманський уряд Івана Мазепа час-від-часу демонстрував людяності свої функції арбітра в цій делікатній царині. Зокрема, у листопаді 1691 р. він видав універсал щодо недопустимості насильницьких дій

козацької старшини, скерованих на протизаконне захоплення земель рядового козацтва і селянства. В універсалі вказувалось, що деякі власники маєностей, розвідавши, які з козацьких земель в їх селах в часи існування тут влади Речі Посполитої належали шляхтичам, почали відбирати колишні шляхетські угіддя собі, що в принципі було неправильним. Гетьман констатував, що такі дії старшини «противні і праву військовому, і волі нашої гетьманській». Адже землі ці були відвойовані в часи війни Богдана Хмельницького з поляками відвагою всього «рицарства Війська Запорозького», тривалий час належали козакам, а відтак тепер не можуть бути в них нагле забраними старшиною.

Ведучи мову про здатність гетьмана адекватно реагувати на суспільні виклики й ухвалювати належні політичні рішення, вочевидь, варто насамперед згадати про його соломонове рішення з приводу обмеження панщини двома днями на тиждні. Радянська історіографія активно мусували цю ініціативу гетьмана в контексті формування образу Мазепи-кріпосника, котрий своїм універсалом упроваджував дводенну панщину. Насправді, як впливає з джерел, універсал від 28 листопада 1701 р. був покликаний не впроваджувати в обов'язковому порядку нові обтяження для підданих власницьких маєтків, а не допустити посилення визиску, який на практиці вже існував і мав тенденцію до посилення. Приводом для цієї ініціативи гетьмана стала скарга жителів села Смоляж Ніжинського полку на свого державця вертіївського сотника Самійла Афанасієвича, котрий обтяжував своїх підданих понад норми. Реагуючи на скаргу, Мазепа закликав державця до Батурина, де передав його «суду нашому войсковому Енералному на очних ставкахъ тоей жалоби слухаты где и гди показалось тое, що имъ, людям, діялася тяжестъ». За результатами розгляду справи у суді гетьман вказав сотнику на недопустимість такого «прикрого владінія». Щоправда, при цьому «от держави того села» винуватця він «не отдалил», «однак приказуем ему, абы не болшей, але тилко два дні в тижден роботу его панщизною отпраовали, а иншіе дні на свой оборочали потреби». Крім того, виданий з нагоди цього розгляду конфліктної справи гетьманський універсал регулював і розміри натурального оброку на користь власника: «и в рок по полосмачки овса от рабочей товарний давали, на що жадних датков и повинностей и не повинен будеть он, пан сотник, вилагати, под неласкою нашею и под строгим каранем».

Загалом же при аналізі соціальної політики гетьманського уряду Івана Мазепи складається враження, що регіментар намагався проводити в цій царині максимально консервативну політику. Як писав у своєму універсалі «сотнику Мринському, атаманам городовим и сільським зо всім товариством» гетьманський небіж, полковник ніжинський Іван Обидовський, «указ рейментарский ясневельможного пана гетмана давно уже виданий

такий, аби козаки при волностях своїх ненарушне zostавались, так аби и тяглих людей никто не важился под свою приймати оборону». Під «обороною» тут малось на увазі переведення тяглих посполитих, а конкретно «подданных катедральных», в категорію так званих «підсусідків», що виводило їх з підданства церковним інститутам, позбавляючи їх робочих рук, натомість вводило в залежність від окремих представників козацького стану.

Утім далеко не завжди гетьману вдавалось зберегти таку рівновіддаленість від різних категорій своїх підвладних. І виною цьому була не лише цілком природна станова, корпоративна солідарність з козацькою старшиною, інтереси якої, звичайно ж, були зрозуміліші й ближчі інтересам гетьманським. Великою мірою така ситуація зумовлювалась й сильними позиціями старшинської верстви в автономній козацькій державі. Гетьман був першим серед рівних, але влада його була далеко не абсолютна, і з цим він був змушений рахуватись – аби не повторити сумну долю своїх попередників Дем'яна Ігнатовича й Івана Самойловича.

Процеси концентрації земельної власності в руках козацької еліти були надзвичайно важливими у контексті консолідації провідної верстви Гетьманату, поступового її перетворення на повноцінне відгалуження європейського нобілітету. При цьому зміни в структурі земельної власності супроводжувались такими ж вагомими структурними трансформаціями соціального укладу, передовсім у середовищі козацької еліти, де поряд із козацькою старшиною кристалізується й ієрархізується привілейована соціальна страта неурядової старшини. З'являється кількісно нечисленна група козаків, що отримує від гетьмана універсали про «особливу оборону» та звільнення з-під юрисдикції полковників, входячи тим самим у найближче коло гетьманського оточення. І таким чином упродовж 90-х років XVII ст. в середовищі неурядової старшини починає виділятися, крім полкового, вищий загальновійськовий рівень – бунчукове товариство. Водночас у структурі полкового рівня неурядової старшини з числа «військових товаришів» з кінця 1680-х років вивисується група «значних товаришів військових». А в останнє десятиліття XVII ст. відбувається і виділення найнижчого чину неурядової старшини – значкових товаришів (відповідна назва з'явилася лише на початку XVIII ст., а офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту лише в кінці гетьманування Мазепи). І якщо на перших порах верхівка значного товариства полку отримувала лише судовий імунітет, то з часом вона за аналогією з бунчуковими товаришами, але вже на нижчому, полковому, рівні, повністю виводилася з-під влади сотника та переходила під присуд полковому суду і пряме управління полковника. У походах чи під час урочистостей ця група формувала

військовий почет очільника полку. У повсякденному житті мали права й привілеї, належні власне старшинській верстві. Престижність звання визначалася й важливим службовим авансом від входження в цю привілейовану групу – можливістю посідати вакантні старшинські уряди, а також користуватись привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, звільнення від податків та інших пільг.

Бунчукові і значкові товариші були найбільш інституційно впорядкованими групами так званої неурядової старшини Гетьманату. І хоч як за бунчуковими, так і значковими товаришами, не було закріплено на постійній основі певних посад чи форм адміністративного управління, саме ці соціальні групи формували найближчий кадровий резерв при заміщенні старшинських вакансій (скажімо, саме з представників бунчукового товариства чи не найчастіше відбувалося обрання на полкові й сотенні уряди). У соціальному плані категорія неурядової старшини, кооптувавши до своїх лав і відставних заслужених старшин, і представників молодшого покоління впливових старшинських родів, і тих шляхтичів, які не посідали адміністративних посад у Війську Запорозькому, і при цьому тривалий час залишаючись відкритою, незамкнутою соціальною формацією, своїм існуванням була покликана стабілізувати передовсім політичну ситуацію в Гетьманаті та стати опорою гетьманській владі.

ВИСНОВКИ

В якій мірі гетьману Мазепі вдалося втілити в життя власні уявлення про добрий порядок у державі й домогтися політичної стабілізації козацької політії та господарського піднесення Лівобережжя серед іншого свідчить хоч би відома в Україні примовка з порівнянням його із засновником козацької держави Богданом Хмельницьким: «Від Богдана до Івана не було гетьмана». Щоправда, як у випадку будь-яким фольклорним матеріалом, не можливо точно встановити час її появи – чи то було ще за гетьманування Мазепи, чи то вже після його смерті, коли з'явилася можливість порівняти працю Івана із заслугами його наступників. А ось цікавим свідченням в контексті верифікації сприйняття влади гетьмана в Україні, яке має точну хронологічну прив'язку, є діалог фельдмаршала і боярина Б.П. Шереметьєва з полтавським полковником Іваном Іскрою під час бенкету, влаштованому з нагоди відпуску козацького війська з походу в Прибалтику 1700–1701 років. Коли Шереметьєв жартома запропонував полтавському полковнику обійняти вакантне по смерті Івана Обидовського ніжинське полковництво, аби звільнити для царського боярина полковий уряд у Полтаві, Іскра зауважив таке: «Есть в нас в Батурині властитель, кому схочет, тому и дасть». Зауваження Івана Іскри тут цікаве ще й тим, що саме товариство і старшина Полтавського полку найдовше з-поміж усіх полків Гетьманату зберігало за собою привілей вільного переобрання полкової влади. Навіть тоді, коли в північних полках Гетьманщини вже встигли забути, що це таке вільні вибори полкової влади. І ось на початку XVIII ст. полтавська старшина констатує ось таку концентрацію владних повноважень у руках гетьмана. І що важливо, приблизно таке ж сприйняття гетьманської влади верифікується і в середовищі соціальних низів. Сучасний київський історик Андрій Бовгира увів до наукового обігу цікаву слідчу справу 1700 р., приводом для порушення якої стала інформація про «непотребні» слова челядника київського полковника Костянтина Мокієвського, котрий під час лайки з солдатами київського гарнізону серед іншого артикулював і ось таку характеристику владного статусу Івана Мазепи: «Я вашего царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй царь. У вашего царя войско есть, так и наш царик сыщет столько же войска». То ж можемо гіпотетично припустити, що саме тоді й наро-

дилась в Україні ось та знаменна і така приємна вуху Мазепи примовка, що поставила його в один ряд з гетьманом Хмельницьким.

На рівні високого мистецтва спробу аналогічного екстраполявання здійснив професор Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович, зарахувавши Івана Мазепу в трагікомедії «Владимир» (1705 р.) до «славою квітнучих російських світил» та порівнявши його навіть не з легендарним козацьким гетьманом, а взагалі зі святителем Русі князем київським Володимиром. При цьому саму Київську академію Прокопович називав не інакше, як «Преславна Академія Могило-Мазеповіанська Київська», акцентуючи тим самим увагу й на заслугах Івана Мазепи в розвитку цього ушлявленого навчального закладу. Не менш промовистою є й номінація гетьмана на гравюрі, випущеній Київською академією у 1708 р., де його названо «батьком-захисником вітчизни», «захисником Церкви» та «покровителем усіх мистецтв війни та миру».

Що ж формувало передумови політичної стабілізації козацької політиї, господарського піднесення краю, розвитку освіти й поширення меценатських практик у середовищі соціополітичної та господарської еліти Гетьманату? Безумовно, передумови крилися насамперед у цілком очевидних об'єктивних обставинах – вигасанні воєнних деструкцій, що перед тим упродовж кількох десятиліть ятрили Україну. Однак украї важливим було й те, яким чином еліта козацької України, насамперед гетьманський провід, скористалися з цих об'єктивних передумов. І в цьому контексті на увагу заслуговують насамперед заходи із гарантування високого політико-правового статусу Гетьманату в стосунках з Московською державою. Денонсація інкорпораційних за своєю суттю Московських статей 1665 р., що стали потужним фактором ескалації як конфліктних відносин з Москвою, так і зростання соціально-політичної напруги всередині козацької України, й узгодження компромісного за характером Глухівського договору 1669 р. формували сприятливі рамкові правові умови для існування автономної Української держави. Важливим було й те, що, попри виразно артикульовані в наступні роки спроби московського керівництва взяти реванш за вимушені поступки українській стороні на перемовинах у Глухові 1669 р., козацькій старшині загалом вдалося втримати ситуацію під контролем і не допустити серйозних обмежень української автономії ані під час укладення Конотопських статей 1672 р., ані Коломацьких – 1687 р.

Не менш важливим для розвитку Гетьманату було й забезпечення внутрішньополітичної його стійкості як важливого запобіжника від реанімації стану хаосу й взаємного поборювання, характерних для попередньої доби. У цьому контексті вирішальним було не стільки посилення репресивних заходів проти опозиції гетьманській владі, скільки наповнення

політичних процесів у Гетьманаті усвідомленням колективної відповідальності козацтва, передовсім його еліти, за долю власної держави. Власне, визнання цінності колективної волі Війська Запорозького як імперативної норми ухвалення важливих політичних рішень належало до традиційних світоглядних цінностей козацтва практично від самих початків його існування. Інша справа, що в часи суспільної дезінтеграції кінця 1650-х – 1660-х років ранньомодерні демократичні процедури Війська Запорозького нерідко призводили до толерування охлократичних настроїв, які у свою чергу підживляли військову і політичну силу козацтва, а то й провокували такі негативні прояви як отаманство, сепаратизм, негативні колобораційні практики. Тож для стабілізації суспільно-політичної ситуації в Гетьманаті вкрай важливим завданням стає пошук такого алгоритму реанімування козацької демократії, за якого козацьке товариство відчуватиме силу колективної волі, але не впадатиме в руйнівну стихію охлократичних настроїв. На практиці це виливається в процес прискореного занепаду інституту загальних військових рад та, натомість, зростання ролі старшинських рад чи з'їздів старшини, до участі в роботі яких закликається обмежене коло старшини і впливових безурядових козаків.

Трансформація політичної системи супроводжувалася заходами із зміцнення адміністративного апарату Гетьманату. Посідання старшинських урядів забезпечується наділенням ранговими маєтностями, наданням різноманітних преференцій для ведення господарської діяльності. Активна політика гетьманського уряду в царині поземельних пожалувань сприяє формуванню соціальної страти економічно спроможних землевласників, зміцнення якої сприяє формуванню соціальної бази гетьманської влади та, відповідно, стабілізації держави.

Зміни в структурі земельної власності супроводжуються трансформаціями соціального укладу, де в середовищі козацької еліти, поряд із козацькою старшиною, кристалізується й ієрархізується привілейована соціальна страта неурядової старшини.

Отримані козацькою старшиною та неурядовою старшиною щедрі земельні пожалування та різноманітні економічні преференції забезпечили умови для прискореного господарського розвитку краю. Водночас господарське піднесення Гетьманату останніх десятиліть XVII ст. формувало передумови для поширення меценатських практик у середовищі козацької еліти, зростанню суспільних запитів на розвиток освіти і культури.

REFERENCES

Chukhlib, T. (2013). "Ruina" yak istorychnyi ta istoriohrafichnyi termin: problema riznochyttannia. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. 116: 55-59 [in Ukrainian]. [Чухліб, Т. "Руїна" як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 116: 55-59].

Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian]. [Дядиченко, В.А. *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* Київ, 1959].

Horobets, V. (2009). *Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoi Ukrainy.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian]. [Горобець, В. *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2009].

Horobets, V. (2022). Vybornist starshyny yak polityko-kulturna tsinnist i marker avtonomii kozatskoho Hetmanatu. *Roczniki Humanistyczne*. 70 (2): 25-39. DOI: <https://doi.org/10.18290/rh22702.2> [in Ukrainian]. [Горобець, В. *Виборність старшини як політико-культурна цінність і маркер автономії козацького Гетьманату.* *Roczniki Humanistyczne*. 70 (2): 25-39. DOI: <https://doi.org/10.18290/rh22702.2>]

Horobets, V. (2023). Colonel of the Zaporozhian Host: The Right to Free Elections in Light of Cossack Traditions, Prescribed Regulations, and Political Realities. *Eighteenth-Century Ukraine. New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*. Ed. by Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin and Frank E. Sysyn. Montreal: McGill-Queen's University Press. 219-246. <https://doi.org/10.2307/jj.3816083.15>; <https://www.jstor.org/stable/jj.3816083.15>

Horobets, V. (2024). *Pid bulavoiu hetmana. Prava i volnosti Hetmanshchyny v umovakh imperskoho pidnevillia.* Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “KLIU”» [in Ukrainian]. [Горобець, В. *Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневільля.* Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2024].

Horobets, V. (2025). Hetmanat (państwo kozackie) jako system polityczny. Wpływ kultury politycznej Rzeczypospolitej. *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa. 177-234. [in Polish]. <https://sublupa.pl/polonica-philosophica-orientalia/>

Ohloblyn O. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba.* Niu-York-Kyiv-Lviv-Paryzh-Toronto [in Ukrainian]. [Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба.* Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001].

Pyrozhkov, S.I., Khamitov, N. V. (2025). Rozvytok ukrainskoho narodu v chasy ekzystentsialnoi viiny i povoiennoho vidnovlennia. *Visnyk NAN Ukrainy*. 5: 11-23.

DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2025.05.011> [in Ukrainian]. [Пирожков, С.І., Хамітов, Н. В. Розвиток українського народу в часи екзистенціальної війни і повоєнного відновлення. *Вісник НАН України*. 2025, 5: 11-23. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2025.05.011>].

Smolii, V. (2021). Revoliutsii u tsyvilizatsii rannoho modernu: paraleli ukrainskoho ta svitovoho dosvidu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1:4-26. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.004>; http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_1_3 [in Ukrainian]. [Смолій, В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. *Український історичний журнал*. 2021. 1:4-26. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.004>; http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_1_3].

Smolii, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian]. [Смолій, В. А., Степанков, В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). Київ: Альтернативи, 1999].

Sokirko O., (2018). Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia. *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów*, Oświęcim: Napoleon V, 65-84. [in Polish].

Sokyrko, O. (2023). *Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764*. Kyiv: Tempora, [in Ukrainian]. [Сокирко О., *Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764*. Київ: Темпора, 2023].

Sysyn, F. (2023). The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Birth of Modern Ukraine: A Reappraisal of the Khmelnytsky “Revolution”. *Defining the Identity of the Younger Europe*. Eds. R.A. Maryks and M. Hanusiewica-Lavallee. Brill Press. 13-30. doi: https://doi.org/10.1163/9789004547278_003

Tairova-Yakovleva, T. (2013). *Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian]. [Таїрова-Яковлева, Т. *Іван Мазепа і Російська імперія*. Київ: Кліо, 2013].

Viktor HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History, Institute of History
of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Economic, Social and Political Aspects of the Restoration of Cossack Ukraine after the End of the Ruin (last quarter of the 17th – beginning of the 18th century): lecture /Edited by V. Smolii. Text data. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 2025. 52 p. Data size: 1.7 Mb. Access mode: URL: <http://resource.history.org.ua/item/001335>

SUMMARY

The nature and components of the stabilization of the socio-political situation in Cossack Ukraine are analyzed as prerequisites for the restoration and development of the Hetmanate in the last quarter of the 17th – at the beginning of the 18th century. In particular, the influence of foreign policy factors on stability in Ukraine is established, and the ways in which the Hetman government mitigated the possible destructive consequences of external influence through relevant political and legal initiatives are reconstructed. In the context of analyzing the internal Ukrainian circumstances of the stabilization measures of the Hetman government, detailed consideration is given to the political steps taken to develop early modern estates-based democracy, reviving in the consciousness of the Cossack elite the value of the collective will of the Zaporozhian Host as an imperative norm for making important state decisions and overcoming the destructive influence of ochlocratic sentiments. The logic behind the Hetman government's actions in the field of economic policy is being clarified, primarily the establishment of new land relationships, as well as the formation of new social relationships.

Лекція

Горобець Віктор Миколайович

**Економічні, соціальні
й політичні аспекти
відновлення козацької України
по завершенню Руїни
(остання чверть XVII – початок XVIII ст.)**

Комп'ютерна верстка – Зубець Л.А.

Підписано до друку 12.11.2025 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 4,22. Обл.-вид. арк. 3,58.
Зам. 30. 2025 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України
НАН України 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.